

การใช้รรถกถาวินิจฉัยศัพท์ดั้งเดิม:
กรณีศึกษาคัมภีร์ที่มณิกาย

The Usage of Commentaries for
Determining an Original Reading:
A Case Study of the *Dīghanikāya*

บรรเจิด ชาวลิตเรืองฤทธิ์

Bunchird CHAOWARITHREONGLITH

ศูนย์วิจัยพระไตรปิฎก DCI

DCI Tipiṭaka Research Center, DCI, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 16 พ.ย. 2562
รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 23 ก.พ. 2563

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 16 พ.ย. 2562
เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 30 มี.ค. 2563

การใช้รรถกถาวินิจฉัยศัพท์ดั้งเดิม: กรณีศึกษาคัมภีร์ที่มณิกาย

บรรเจิด ขวลิตรื่องฤทธิ

บทคัดย่อ

คัมภีร์รรถกถาบาลีถือเป็นแหล่งข้อมูลขนาดมหึมาที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษาศึกษาการสืบทอดพระไตรปิฎกบาลี บทบาทของคัมภีร์รรถกถายังทวีความสำคัญยิ่งขึ้นเมื่อใช้เป็นเครื่องมือช่วยวินิจฉัยหาคำศัพท์ดั้งเดิมจากบรรดาคำต่างที่ไม่ลงรอยกันที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกบาลีฉบับโบราณรวมถึงฉบับพิมพ์ต่างๆ บทความนี้จะยกตัวอย่างปัญหาคำต่างๆ ที่พบในคัมภีร์ที่มณิกาย พร้อมอธิบายการนำคัมภีร์รรถกถาที่มีชื่อว่าสุมังคลวิลาสี่มาใช้ในการช่วยวินิจฉัยหาคำศัพท์ดั้งเดิมในพระไตรปิฎก สำหรับต้นฉบับโบราณที่เป็นคัมภีร์ที่มณิกายนั้นได้รวบรวมโดยโครงการพระไตรปิฎกวิชาการ ประกอบด้วยคัมภีร์โบราณ 5 สายจารีต ได้แก่ สายอักษรสิงหล พม่า ขอม ธรรม และมอญ รวมจำนวนทั้งสิ้น 48 ฉบับ ทั้งนี้ผู้วิจัยได้แสดงแนวทางการนำคัมภีร์รรถกถามาใช้งานไว้ 4 แนวทาง คือ (1) ใช้คัมภีร์รรถกถาเป็นจุดอ้างอิงร่วมกันของนักวิชาการ (2) ใช้บทตั้งในรรถกถาในฐานะที่

เป็นคำศัพท์เก่าแก่ในสมัยพระพุทธโฆसाจารย์ (3) ใช้ตัวช่วยจากข้อมูล
ที่พบในอรรถาธิบายของอรรถกถาจารย์ และ (4) ใช้ค้นหาคำต่าง
โบราณอื่นๆ จากสมัยพระพุทธโฆสาจารย์ การฝึกฝนนำคัมภีร์อรรถกถา
มาใช้งานในรูปแบบดังกล่าว ถือเป็นวิธีที่มีประสิทธิภาพในการศึกษาคัมภีร์
อรรถกถาผ่านภูมิทัศน์แบบใหม่ที่จะช่วยส่งเสริมการเรียนรู้คัมภีร์
บาลีแบบ Active Learning เนื่องจากผู้ศึกษาต้องอ่านต้นฉบับบาลี
และทำความเข้าใจอรรถกถาจากแง่มุมต่างๆ โดยต้องศึกษาเปรียบเทียบ
คำต่าง คติวิเคราะห์ ตั้งคำถาม และค้นหาคำตอบด้วยตัวเองอยู่
ตลอดเวลา

คำสำคัญ : ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี อรรถกถา คัมภีร์บาลาน
การตรวจชำระคัมภีร์ คำต่างในพระไตรปิฎก
โครงการพระไตรปิฎกวิชาการ

The Usage of Commentaries for Determining an Original Reading: A Case Study of the *Dīghanikāya*

Bunchird CHAOWARITHREONGLITH

Abstract

The Pāli Commentaries are a tremendous source of useful information for the study of the Pāli canon. The role of the commentaries becomes even more essential when used as a tool to help to determine an original reading among variant readings found in both palm-leaf manuscripts and printed editions of the Pāli canon. This paper will raise interesting issues on variant readings found in the *Dīghanikāya* and explain how to utilize its commentary, so-called the *Sumaṅgalavilāsinī*, to help determine the original reading. From five traditions of palm-leaf manuscripts namely Sinhalese, Burmese, Khom, Tham and Mon, all forty-eight manuscripts used in this paper were collected by the Dhammachai Tipiṭaka Project. Four different ways to use the commentary are described with examples and

detailed explanations: (1) Using a commentary as a common reference point among scholars; (2) Using a lemma in a commentary as an ancient reading from Buddhaghosa's time; (3) Utilizing information found from commentarial explanation; and (4) Acquiring alternative ancient variants from Buddhaghosa's time. The practice of utilizing a commentary as described can be regarded as an effective way to study Pāli commentaries in a new landscape that promotes active learning of Pāli texts. Students should read Pāli texts, consider commentaries from different aspects by comparing variant readings they encounter, and then continually think, analyze, ask questions and seek proper answers by themselves.

Keywords : *Dīghanikāya*, *Sumaṅgalavilāsinī*, Commentary, Palm-leaf manuscript, Textual criticism, Variant readings, Dhammachai Tipiṭaka Project

บทนำ

คัมภีร์อรรถกถาเป็นที่รู้จักคุ้นเคยกันดีในแวดวงการศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศไทย โดยผ่านทางนิทานธรรมบทบ้าง ประวัติบุคคลต่างๆ ในสมัยพุทธกาลบ้าง เช่น ประวัติพระเถระสำคัญจำนวนมากในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีที่เป็นอรรถกถาของคัมภีร์เถรคาถา ประวัติพุทธสาวกเอตทัตตะในคัมภีร์มโนรทปฐนีที่เป็นอรรถกถาของคัมภีร์อังคุตตรนิกาย เป็นต้น นอกจากนี้แล้วในอีกแง่มุมหนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาบาลียังถือเป็นแหล่งข้อมูลขนาดมหึมาที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการวิชาการในหลากหลายสาขาที่เกี่ยวข้องกับอินเดียโบราณ ไม่เพียงการศึกษาพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการศึกษาประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ภาษา วัฒนธรรมประเพณี ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาการสืบทอดพระไตรปิฎกบาลี เพราะคัมภีร์อรรถกถาเป็นกลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายความในพระไตรปิฎกบาลีโดยตรง ทั้งในแง่เนื้อหาหลักธรรม หลักไวยากรณ์ ประวัติศาสตร์ เกร็ดความรู้ ฯลฯ และมีหลักฐานค่อนข้างแน่ชัดว่าในราวพุทธศตวรรษที่ 10 คัมภีร์กลุ่มนี้ได้รับการรจนาโดยพระพุทธโฆसाจารย์และพระอรรถกถาจารย์อื่นๆ อาทิเช่น พระธรรมपालะ พระอุปเสนะ พระมหานามะ พระพุทธทัตตะ¹ ยิ่งไปกว่านั้นบทบาท

¹ มีหลักฐานค่อนข้างแน่ชัดว่า พระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้รจนาอรรถกถาของพระสุตตันตปิฎกทั้ง 4 นิกายแรก ได้แก่ สุมังคลวิลาสินีแก่ทีฆนิกาย ปปัญจสุทนีแก่มัชฌิมนิกาย สารัตถปกาสินีแก่สังยุตตนิกาย และมโนรทปฐนีแก่อังคุตตรนิกาย เนื่องจากในตอนท้ายของอรรถกถาทั้ง 4 เล่มนี้มีข้อความระบุชื่อผู้รจนาไว้อย่างชัดเจน ยกตัวอย่างเช่น ตอนท้ายของคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีระบุไว้ดังนี้ว่า “อรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อว่าสุมังคลวิลาสินีนี้ อันพระเถระผู้ประดับด้วยศรัทธา ความรู้ และความเพียรอันบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ... มีชื่อที่ครูทั้งหลายยึดถือว่า พุทธโฆส ได้รจนาไว้แล้ว (ที.ปา.อ. 7/414 ไทย.มจร)” สำหรับอรรถกถาอีก 3 เล่มก็มีข้อความ

ของคัมภีร์อรรถกถายังทวีความสำคัญยิ่งขึ้นเมื่อนำมาใช้เป็นเครื่องมือช่วยวินิจฉัยหาคำศัพท์ดั้งเดิมจากบรรดาคำต่างที่ไม่ลงรอยกันที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกบาลีฉบับโบราณรวมถึงฉบับพิมพ์สายต่างๆ

บทความนี้จะเน้นศึกษาคัมภีร์ทีฆนิกาย (DN) พร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาที่มีชื่อเรียกว่า “สุมังคลวิลาสินี (Sv)” โดยจะได้นำตัวอย่างการใช้อรรถกถาเข้ามาช่วยวินิจฉัยหาคำศัพท์ดั้งเดิมจากคำต่างที่พบในต้นฉบับโบราณคัมภีร์ทีฆนิกายจำนวน 48 ฉบับจากจารีตอักษรต่างๆ 5 สายจารีต ได้แก่ ต้นฉบับโบราณสายอักษรสิงหล (C) พม่า (B) ขอม (K) ธรรม (T) และมอญ (M)² ต้นฉบับพระไตรปิฎกโบราณ

ตอนท้ายเล่มในทำนองเดียวกัน (ดู ม.อ.อ. 11/345-46 (ไทย.มจร); ส.ม.อ. 14/530 (ไทย.มจร); อ.อ.เอกาทศก.อ. 17/550 (ไทย.มจร) ตามลำดับ)

ส่วนอรรถกถาของคัมภีร์ต่างๆ ในชุดทกนิกายนั้นได้รับการรจนาโดยพระอรรถกถาจารย์หลายท่าน ดูรายชื่อพระอรรถกถาจารย์ของอรรถกถาแต่ละเล่มได้จาก von Hinüber (1996, 127)

² **คัมภีร์โบราณอักษรพม่า** สลักชั้นวรรคมีต้นฉบับโบราณ B¹ (1679), B² (1768), B³ (1774), B⁴ (1792) และ B⁵ (1806) มหาวรรคมีต้นฉบับโบราณ B⁶ (1773), B⁷ (1832), B⁸ (1836), B⁹ (1839) และ B¹⁰ (1882) ปาฏิการวรรคมีต้นฉบับโบราณ B¹¹ (1784), B¹² (1795), B¹³ (1832), B¹⁴ (1842) และ B¹⁵ (1883)

คัมภีร์โบราณอักษรสิงหล มีลักษณะการสืบทอดคัมภีร์ต่างจากพระไตรปิฎกสายเอเชียอาคเนย์ กล่าวคือคัมภีร์ทีฆนิกายสายสิงหลทั้ง 3 เล่ม ได้แก่ สลักชั้นวรรค มหาวรรค และปาฏิการวรรคจะอยู่ในคัมภีร์โบราณมัดเดียวกัน มีต้นฉบับโบราณที่ใช้ดังนี้ C¹ (1744), C² (1783), C³ (1832), C⁴ (1855) และ C⁵ (ไม่ปรากฏปี)

คัมภีร์โบราณอักษรขอม สลักชั้นวรรคมีต้นฉบับโบราณ K¹ (1777), K² (1783-1809), K³ (1824-1851), K⁴ (1851-1868), K⁵ (ไม่ปรากฏปี) และ K⁶ (พบภายหลังว่ามีนัยสำคัญต่อการวินิจฉัยคำต่างไม่มากนัก จึงได้พิจารณาตั้งออกในภายหลัง) มหาวรรคมีต้นฉบับโบราณ K⁷ (ก่อน 1767), K⁸ (1781), K⁹ กับ K¹⁰

ที่รวบรวมได้ทั้งหมดเป็นผลงานการสำรวจและอนุรักษ์คัมภีร์ใบลานของโครงการพระไตรปิฎกวิชาการ ซึ่งดำเนินการมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2553 โดยคัมภีร์ใบลานฉบับที่เก่าแก่และสามารถใช้เป็นตัวแทนสายการสืบทอดนั้นๆ จะได้รับการคัดเลือกให้เป็นต้นฉบับใบลานสำหรับการศึกษาเปรียบเทียบต่อไป³ จากนั้นต้นฉบับใบลานดังกล่าวจะถูกจัดทำเป็นฐานข้อมูลและศึกษาวิเคราะห์โดยความร่วมมือระดับนานาชาติของนักวิชาการทั้งชาวไทยและต่างประเทศที่ทำงานวิจัยร่วมกันมายาวนานนับสิบปี

(1824-1851) และ K¹¹ (ไม่ปรากฏปี) ปาฎิกวรรคมีต้นฉบับใบลาน K¹² (1807), K¹³ (1824-1851), K¹⁴ (1851-1868), K¹⁵ และ K¹⁶ (ไม่ปรากฏปี)

คัมภีร์ใบลานอักษรธรรม สลักชั้นวรรคมีต้นฉบับใบลาน T¹ (1598), T² (1822), T³ กับ T⁴ (1836) และ T⁵ (ไม่ปรากฏปี) มหาวรรคมีต้นฉบับใบลานเพียงฉบับเดียว คือ T⁶ (1836) ปาฎิกวรรคมีต้นฉบับใบลาน T⁷ (1820), T⁸ (1825), T⁹ และ T¹⁰ (1836)

คัมภีร์ใบลานอักษรมอญ สลักชั้นวรรคมีต้นฉบับใบลาน M¹ (ไม่ปรากฏปี) มหาวรรคมีต้นฉบับใบลาน M² (ไม่ปรากฏปี) ปาฎิกวรรคมีต้นฉบับใบลาน M³ (ไม่ปรากฏปี)

³ สำหรับวิธีการคัดเลือกคัมภีร์ใบลานเพื่อเป็นต้นฉบับในการศึกษาเปรียบเทียบ สามารถศึกษาได้จาก Alexander Wynne, “A Preliminary Report on the Critical Edition of the Pāli Canon Being Prepared at Wat Phra Dhammakāya,” *Thai International Journal for Buddhist Studies* 4, (2013): 141-142. และ G. A. Somaratne, “Middle Way Eclecticism: The Text-Critical Method of the Dhammachai Tipiṭaka Project,” *Journal of Buddhist Studies* 12, (2015): 217-226.

1. คัมภีร์อรรถกถาในฐานะที่เป็นจุดอ้างอิง ร่วมกันของนักวิชาการ

พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ที่ใช้กันแพร่หลายอยู่ในปัจจุบันมีอยู่ด้วยกัน 4 ฉบับ ได้แก่ พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทยฉบับสยามรัฐ (S^e – Siamese edition ต่อไปจะเรียกว่า “ฉบับไทย”) พระไตรปิฎกบาลีอักษรพม่าฉบับฉัฐสุสังคีติ (B^e – Burmese edition ต่อไปจะเรียกว่า “ฉบับพม่า”) พระไตรปิฎกบาลีอักษรสิงหลฉบับพุทธชยันตี (C^e – Celonese edition ต่อไปจะเรียกว่า “ฉบับสิงหล”) และพระไตรปิฎกบาลีอักษรโรมันฉบับสมาคมบาลีปกรณ์แห่งประเทศไทย (E^e – European edition ต่อไปจะเรียกว่า “ฉบับยุโรป”) หากจะแบ่งกลุ่มพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ตามท่าทีหรือแนวทางในการตรวจชำระแล้ว อาจแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ กลุ่มที่ตรวจชำระแบบสืบทอดกับกลุ่มที่ตรวจชำระแบบวิเคราะห์⁴ พระไตรปิฎกของเอเชีย ทั้งฉบับไทย ฉบับพม่า และฉบับสิงหลจัดอยู่ในกลุ่มแรก เนื่องจากมีฐานคิดมองไปข้างหน้าในอนาคต มีเป้าหมายเพื่อสืบทอดเนื้อความพระไตรปิฎกบาลีในสายของตนให้แก่อนุชนรุ่นหลัง จึงพยายามรักษาเนื้อความที่สืบทอดต่อกันมาในสายของตนอย่างเคร่งครัด แม้ทราบว่าพระไตรปิฎกในจารีตอื่นมีคำศัพท์ที่แตกต่างกันไปบ้างในบางแห่ง ก็เพียงแต่บันทึกคำศัพท์จากต่างสายจารีตไว้ในเชิงอรรถเพื่อเป็นข้อมูลประกอบเท่านั้น ส่วนพระไตรปิฎกฉบับที่พอจะจัดอยู่ในกลุ่มที่ตรวจชำระแบบวิเคราะห์ได้นั้น ปัจจุบันมีเพียงฉบับเดียว คือ

⁴ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้จาก บรรเจิด ขวลิตเรืองฤทธิ์, “การศึกษาเปรียบเทียบพระไตรปิฎกบาลีฉบับโบราณเพื่อวินิจฉัยคำต่างในพระไตรปิฎก: กรณีศึกษาจากสุกสูตรแห่งคัมภีร์ทีฆนิกาย,” *วารสารธรรมทวาร* ปีที่ 5, ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 8), (มกราคม-มิถุนายน 2562): 139-141.

ฉบับยุโรป⁵ ซึ่งมีฐานคิดที่มองย้อนไปในอดีต มีเป้าหมายเพื่อสืบค้นย้อนกลับไปหาให้ได้ว่าคำศัพท์ดั้งเดิมในพระไตรปิฎกคือคำใด เมื่อพบคำศัพท์ที่ไม่สอดคล้องกันระหว่างต้นฉบับใบลานต่างสายจาริต ผู้วิจัยจะใช้วิธีการศึกษาวิเคราะห์ตามหลักวิชาการที่เรียกว่า Textual Criticism เพื่อเลือกคำศัพท์ที่ดั้งเดิมที่สุดหรือใกล้เคียงกับคำศัพท์ดั้งเดิมที่สุด

เป้าหมายของการตรวจชำระแบบวิเคราะห์คือการย้อนกลับไปหาคำศัพท์ที่ดั้งเดิมที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ แต่สำหรับพระไตรปิฎกบาลีที่สืบทอดต่อกันมานานกว่า 2,500 ปีนั้น จะมีคำถามพื้นฐานสำคัญแรกสุดเกิดขึ้นทันทีว่า คำศัพท์ดั้งเดิมที่สุดที่จะย้อนกลับไปหานั้น หมายถึงคำศัพท์ของพระไตรปิฎกในช่วงเวลาใดของประวัติศาสตร์ เนื่องจากนักวิชาการยังมีทัศนะไม่ตรงกันในเรื่องการกำเนิดพระไตรปิฎก ทศนะตามจาริตของพระพุทธศาสนาเถรวาทมองว่า พระไตรปิฎกที่มีโครงสร้างและหน้าตาแบบที่เราเห็นกันอยู่ในปัจจุบันนั้นเกิดขึ้นมาตั้งแต่คราวสังคายนาครั้งที่ 1 ในขณะที่นักวิชาการต่างชาติมีทัศนะหลากหลายไม่ตรงกัน บ้างว่าการสังคายนาครั้งที่ 1 นั้นมีเพียง “ธรรมวินัย” คือ พระวินัยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก และยังไม่มีพระอภิธรรมปิฎกเกิดขึ้น บ้างว่าแม้เวลาล่วงเลยมาในยุคพระเจ้าอโศกแล้วพระสุตตันตปิฎก อาจะยังไม่ได้มีโครงสร้างและหน้าตาสมบูรณ์เหมือนในปัจจุบันก็เป็นได้

⁵ อย่างไรก็ตาม พระไตรปิฎกบาลีฉบับยุโรปได้รับคำวิจารณ์ว่ายังไม่ใช่วินิจฉัยที่แท้จริง เนื่องจากจำนวนต้นฉบับใบลานที่นำมาใช้มีจำนวนน้อย คัมภีร์พระไตรปิฎกแต่ละเล่มถูกจัดทำแยกกันโดยบรรณาธิการแต่ละคนที่มีแนวทางการวินิจฉัยเลือกคำศัพท์ที่แตกต่างกันไป มีการละเลยไม่นำต้นฉบับใบลานจากไทยไปใช้เท่าที่ควร เป็นต้น ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้จาก Chris Clark, “A Study of the Apadāna, Including an Edition and Annotated Translation of the Second, Third, and Fourth Chapters.” (PhD diss., University of Sydney, 2015), 72-80.

สรุปโดยภาพรวมแล้ว นักวิชาการต่างชาติมองว่าโครงสร้างและเนื้อความในพระไตรปิฎก มีการเพิ่มเติมเปลี่ยนแปลงไปในระหว่างเส้นทางการสืบทอด⁶ ยกตัวอย่างเช่น คาถาปิดท้ายในมหาปริณิพพานสูตร แม้พระพุทธโฆसाจารย์เองก็ให้ คำอธิบายไว้ในลักษณะที่ว่าคาถาเหล่านี้แต่งขึ้นภายหลังโดยพระเถระชาวศรีลังกา หรือแม้กระทั่งเนื้อความตอนสั้นๆ “เอวเมตํ ภูตปุพฺพุนฺติ” ที่อยู่ก่อนคาถาชุดนี้ก็น่าจะเป็นเนื้อความที่ถูกเพิ่มเติมเข้าไปเมื่อคราวสังคายนาครั้งที่ 3⁷ แต่อย่างไรก็ตาม ยังมีช่วงเวลาหนึ่งในประวัติศาสตร์ที่นักวิชาการยอมรับตรงกันว่า เรามีพระไตรปิฎกบาลีฉบับที่มีโครงสร้างและหน้าตาเหมือนปัจจุบันเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์แล้ว นั่นก็คือยุคพระพุทธโฆสาจารย์ที่ท่านได้เรียบเรียงธรรมกถาขึ้นมานั่นเอง เนื่องจากธรรมกถามีการอธิบายตามโครงสร้างและเนื้อหาของพระไตรปิฎกที่ตรงกับรูปแบบปัจจุบันที่เราคุ้นเคย กล่าวคือตัวคัมภีร์ธรรมกถานี้เองที่เป็น

⁶ Egaku Mayeda (前田恵学), *Genshi-bukkyō-seiten No Seirit-su-shi-kenkyū* 原始仏教聖典の成立史研究 (Tokyo: Sankibo-busshorin 山喜房佛書林, 1999), 553-617.

⁷ Oskar von Hinüber, “Building the Theravāda Commentaries.” *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 36/37, (2015): 378. ในเชิงธรรมที่ 54 ของบทความนี้ได้ยกคำอธิบายของพระพุทธโฆสาจารย์ที่อธิบายบทตั้ง “เอวเมตํ ภูตปุพฺพุนฺติ” ในตอนท้ายของมหาปริณิพพานสูตรไว้ว่า ... ตติยสังคีติการปิ อิมํ ปทํ จปยีสฺสุ (Sv (E^e) 615,13) ซึ่งแปลว่า “... แม้พระสังคีติการยทั้งหลายผู้ทำการสังคายนาครั้งที่ 3 จึงตั้งบทนี้ไว้แล้ว (ที.ม.อ. 6/326 (ไทย.มจร))” ส่วนในเชิงธรรมที่ 55 ก็ยกคำอธิบายของพระพุทธโฆสาจารย์ที่อธิบายเกี่ยวกับคาถาปิดท้ายพระสูตรไว้ว่า คาถาโย ปน ตมฺพปณฺณินฺตฺเถหิ วุตฺตา (Sv (E^e) 615,17) ซึ่งแปลว่า “พระเถระชาวเกาะตามพณฺณิ [=เกาะลังกา] กล่าวไว้แล้วแล (ที.ม.อ. 6/326 (ไทย.มจร))”

หลักฐานยืนยันที่ชัดเจนที่สุดว่าพระไตรปิฎกบาลีเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์แล้วในยุคนั้น

ด้วยเหตุนี้ เป้าหมายในทางปฏิบัติของการตรวจชำระพระไตรปิฎกแบบวิเคราะห์ จึงควรมุ่งย้อนกลับไปหาพระไตรปิฎกในสมัยที่พระพุทธโฆसाจารย์ใช้เป็นต้นฉบับในการรจนาคัมภีร์อรรถกถาขึ้นมา ซึ่งก็คือฉบับมหาวิหารนั่นเอง⁸ ดังนั้นจึงอาจสรุปได้คัมภีร์อรรถกถามีบทบาทสำคัญอย่างยิ่ง เสมือนหนึ่งว่าเป็นจุดอ้างอิงร่วมกันในการทำงานของนักวิชาการทั่วโลก

2. บทตั้งในอรรถกถาคือคำศัพท์เก่าแก่ สมัยพระพุทธโฆสาจารย์

ในการวินิจฉัยคำต่างที่พบในพระไตรปิฎกต่างสายจารีตหรือต่างฉบับกันนั้น คัมภีร์อรรถกถาถือเป็นหลักฐานที่มีน้ำหนักสูงมากในการนำมาพิจารณา นักวิชาการส่วนหนึ่งให้ความสำคัญกับคัมภีร์อรรถกถาเสียยิ่งกว่าต้นฉบับพระไตรปิฎกโบราณที่ต้นสูตรสาหะรวบรวมมาได้เสียอีก

⁸ ในสมัยพระพุทธโฆสาจารย์ พระพุทธศาสนาในศรีลังกาแบ่งออกเป็นสำนักใหญ่ 2 สำนัก คือ สำนักมหาวิหารและสำนักอภัยคีรี โดยสำนักมหาวิหารเป็นกลุ่มพระพุทธศาสนาหลักในศรีลังกาที่มีต้นกำเนิดจากพระมหินทะผู้เป็นหนึ่งในพระสมณทูต 9 สายที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ ต่อมาเมื่อพระพุทธโฆสาจารย์รจนาคัมภีร์อรรถกถาท่านก็ได้ดำเนินการภายในสำนักมหาวิหาร อรรถกถาบาลีในสมัยพระพุทธโฆสาจารย์ที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันนั้นจึงเป็นการอรรถกถาบายพระไตรปิฎกโดยใช้แนวคิดของสำนักมหาวิหารเป็นหลักดังที่พระพุทธโฆสาจารย์ก็ได้กล่าวไว้ในบทนำของอรรถกถาที่ท่านเรียบเรียงหลายเล่มว่าท่านจะอธิบายให้ถูกต้องตามมติของพระเถระสำนักมหาวิหาร

ยกตัวอย่างเช่น Vilhelm Trenckner ผู้เป็นบรรณาธิการตรวจชำระคัมภีร์
มูลปณาสก คือ คัมภีร์มัชฌิมนิกายเล่มที่ 1 ของฉบับยุโรป ได้ให้น้ำหนัก
ของหลักฐานจากอรรถกถาไว้สูงมาก โดยกล่าวไว้ดังนี้

“Buddhaghosa’s commentary has been of very great
service. Whenever his readings, from his comments upon
them, are unmistakable, they must in my opinion be adopted
in spite of other authorities. His MSS. [=manuscripts]
were at least fifteen centuries older than ours, and in a first
edition we certainly cannot aim at anything higher than
reproducing his text as far as possible.”⁹

อรรถกถาของพระพุทธโฆसाจารย์มีประโยชน์อย่างมาก
เมื่อใดก็ตามที่พิจารณาจากคำอธิบายของท่านแล้วพบว่า
คำศัพท์ [หมายถึงบทตั้ง] ของท่านถูกต้องแน่นอนแล้ว ข้าพเจ้า
เห็นว่าเราควรนำคำศัพท์นั้นๆ มาใช้แม้จะขัดแย้งกับหลักฐาน
สำคัญอื่นๆ ก็ตาม ต้นฉบับโบราณของพระพุทธโฆसाจารย์มีอายุ
เก่าแก่กว่าต้นฉบับโบราณของเรา 1,500 ปีเป็นอย่างน้อย และ
ใน[การตรวจชำระเป็น]ฉบับแรกเราไม่อาจตั้งเป้าอื่นใดสูงไปกว่า
การแสดงความในยุคพระพุทธโฆสาจารย์ขึ้นมาใหม่อีกครั้งให้
ตรงไปตรงมาที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้

“บทตั้ง” นับเป็นเนื้อหาส่วนที่เก่าแก่ที่สุดในอรรถกถา เนื่องจากใน
ทางทฤษฎีแล้ว บทตั้งคือคำศัพท์เก่าแก่ในพระไตรปิฎกสมัยพระพุทธ-

⁹ Vilhelm Treckner, *Majjhimanikāya vol. I* (London: Pali Text Society, 1979), iii.

โมเสจารย์ที่ท่านคัดลอกมาจากต้นฉบับพระไตรปิฎกโบราณที่อยู่ในมือของท่านในขณะนั้น อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติแล้ว คัมภีร์อรรถกถาที่สืบทอดมาถึงเราได้กลายเป็นรูปเล่มหนังสือที่เป็นฉบับพิมพ์ต่างๆ ไปแล้ว โดยมี 4 ฉบับหลักเช่นเดียวกับพระไตรปิฎก ได้แก่ ฉบับสิงหล พม่า ไทย และยุโรป ซึ่งแน่นอนว่าย่อมต้องมีคำต่างที่เป็นเนื้อความที่ไม่ตรงกันระหว่างฉบับปรากฏให้เห็นอยู่เช่นเดียวกับปัญหาคำต่างที่พบในชั้นพระไตรปิฎก ดังนั้นเราจึงจำเป็นต้องใช้อรรถกถาฉบับพิมพ์ทั้ง 4 ฉบับด้วยความละเอียดรอบคอบ จำเป็นต้องตรวจสอบเนื้อความทั้ง 4 ฉบับเสมอต่อไปจะได้แสดงตัวอย่างการนำบทตั้งมาช่วยในการวินิจฉัยหาคำศัพท์ดั้งเดิมในชั้นพระไตรปิฎก

กรณีตัวอย่างที่ 1 ปัญหาคำต่าง “อุฬาร” หรือ “โฬาร”

ตัวอย่างปัญหาแรกมาจาก “สัมปสาทนียสูตร” ซึ่งเป็นพระสูตรที่ 28 ในคัมภีร์ทีฆนิกาย หลังจากທີ່พระสารีบุตรกล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้าเป็นอันมากแล้ว พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบพระสารีบุตรดังนี้

อุฬาร โข เต อยม์ สารีบุตร อาสภี วาจา ภาสิตา ... ¹⁰

มจร : สารีบุตร เธอกล่าวอาสภีวาจา(วาจาอย่างองอาจ)อย่างสูง¹¹

มมร : สารีบุตร เธอกล่าวอาสภีวาจา(วาจาอย่างองอาจ)นี้

ประเสริฐแท้¹²

ในที่นี้เราพบคำต่างในต้นฉบับพระไตรปิฎกโบราณจากแต่ละสายจาริต ซึ่งสามารถแบ่งเป็น 2 กลุ่มดังนี้

¹⁰ DN (E^e) III 99; (B^e) III 82, para. 142; (S^e) III 108 = ที.ป. 11/73/108

¹¹ ที.ป. 11/142/103 (ไทย.มจร)

¹² ที.ป. 15/73/184 (ไทย.มมร.2552)

- อุฬาร (B^{11.12.13.15} C^{1.4.5} T^{7.8.9.10} B^e C^e E^e); อุฬาร (C^{2.3});
อุฬาร (B¹⁴)
- โฬฬาร (K^{12.13.14.15} M³ S^e); โฬฬาร (K¹⁶)

พจนานุกรม Critical Pāli Dictionary (CPD) ระบุว่า “โฬฬาร” เป็นไวยากรณ์ของคำว่า “อุฬาร” กล่าวคือมีความหมายเดียวกันนั่นเอง เมื่อตรวจสอบต้นฉบับใบลานก็พบว่า มีเพียงต้นฉบับใบลานอักษรขอมกับมอญและฉบับพิมพ์ไทยเท่านั้นที่มีคำศัพท์เป็น “โฬฬาร” แต่เมื่อตรวจสอบกับอรรถกถาคือคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีแล้ว พบว่าอรรถกถาของฉบับพิมพ์ทั้ง 4 ฉบับรวมทั้งฉบับไทยเอง ได้แสดงบทตั้งพร้อมคำอธิบายคำศัพท์ไว้ว่า **อุฬาร**ติ เสฏฐา¹³ ซึ่งแปลว่า “คำว่า อย่างสูง (อุฬาร) ได้แก่ออย่างประเสริฐ”¹⁴

จะเห็นได้ว่าในชั้นพระไตรปิฎกนั้น นอกจากต้นฉบับใบลานสายอักษรขอมกับมอญแล้ว ต้นฉบับใบลานอื่นทั้งหมดอ่านว่า “อุฬาร” ตรงกัน อีกทั้งในชั้นอรรถกถายังพบอีกว่ามีบทตั้งเป็น “อุฬาร” ตรงกันหมดทุกฉบับรวมทั้งฉบับไทยด้วย ดังนั้นเราจึงได้ข้อสรุปที่ค่อนข้างชัดเจนว่า คำศัพท์ดั้งเดิมควรเป็นคำว่า “อุฬาร” มากกว่า “โฬฬาร”

ส่วนคำศัพท์ “โฬฬาร” ที่พบในต้นฉบับใบลานสายอักษรขอมกับมอญนั้น อาจได้รับอิทธิพลมาจากคำว่า “โฬฬาร” ในภาษาไทยก็เป็นได้ นี่เป็นเพียงการสันนิษฐานเบื้องต้นในที่นี้เท่านั้น เรายังจำเป็นต้องหาหลักฐานที่ชัดเจนกว่านี้ในการอธิบายถึงสาเหตุที่มาของคำศัพท์ “โฬฬาร” ในต้นฉบับใบลานสายอักษรขอมกับมอญ

¹³ Sv (E^e) III 878; (B^e) III 62; (C^e) II 638; (S^e) III 101 = ที.ปา.อ. 6/101

¹⁴ ที.ปา.อ. 7/98

กรณีตัวอย่างที่ 2 ปัญหาคำต่าง [ภุญ]ติกมมฺ, ภูตกมมฺ, ภูมิกมมฺ, ปุริกมมฺ หรือ ไม่ปรากฏคำ

ตัวอย่างปัญหานี้มาจาก “สุกสูตร” ซึ่งเป็นพระสูตรที่ 10 ในคัมภีร์ทีฆนิกาย ในบทว่าด้วยเรื่องศีลขันธ มีการระบุนายชื่อเดรัจฉานวิชาต่างๆ ไว้เป็นจำนวนมาก ต้นฉบับใบลานสายสิงหลแสดงไว้ 25 วิชา แต่สายเอเซียอาคเนย์แสดงไว้ 26 วิชา

เสยฺยถิทํ สนฺติกมมํ ปณฺธิกมมํ (ภูตกมมฺ) ภูริกมมํ วสุสกมมํ ไวสุสกมมํ วตฺตูกมมํ วตฺตูปริกมมํ ... โอสถินํ ปฏิโมกฺโข¹⁵

... [ด้วยเดรัจฉานวิชา]อย่างนี้ คือ ทำพิธีบนบาน พิธีแก้บน **ร้ายมนตร์ขัปผี** ตั้งศาลพระภูมิ ทำกะเทยให้เป็นชาย ทำชายให้เป็นกะเทย ทำพิธีปลุกเรื้อน พิธีบวงสรวงพื้นที่ ... การไถ่ยาแล้วล้างออกเมื่อโรคหาย¹⁶

ในที่นี้ต้นฉบับพระไตรปิฎกใบลานของเรามีคำศัพท์ที่แตกต่างกันหลากหลายกว่าตัวอย่างที่แล้วดังนี้

- [ภุญ]ติกมมฺ ($B^{3.4.5} K^{2.5} M^1 T^{1.2.3.4.5}$)
- ภูตกมมฺ ($B^2 K^{1.4} B^e C^e$)
- ภูมิกมมฺ (S^e)
- ปุริกมมฺ (B^1)
- ไม่ปรากฏคำ ($C K^3 E^e$)

ปัญหาคำต่างเกิดขึ้นกับรายชื่อเดรัจฉานลำดับที่ 3 โดยต้นฉบับพระไตรปิฎกใบลานรวมถึงฉบับพิมพ์ของสายเอเซียอาคเนย์ปรากฏมี

¹⁵ DN (E^e) I 206 (อ้างถึงเนื้อความที่ซ้ำกันในพรหมชาลสูตร DN I 12); (B^e) I 191, para. 451; (S^e) I 254 = ที.ลี้. 9/320/254

¹⁶ ที.ลี้. 9/451/199 (ไทย.มจร)

คำศัพท์หลากหลายต่างกันไป ได้แก่ [ภฺ]ติกมฺ, ภูตกมฺ, ภูมิกมฺ และ
ปฺริกมฺ ในขณะที่ต้นฉบับโบราณสายสิงหลและฉบับพิมพ์ยุโรปกลับ
ไม่มีคำศัพท์ใดปรากฏอยู่ในตำแหน่งนี้เลย ดังนั้นประเด็นปัญหาของเรา
ในที่นี้ คือ เนื้อความพระไตรปิฎกดั้งเดิมนั้นมีการระบุถึงรายชื่อเดรัจฉาน
วิชาในลำดับที่ 3 นี้หรือไม่ หากมีรายชื่อปรากฏอยู่ เดรัจฉานวิชานั้น
มีชื่อเรียกว่าอะไร

กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ต้นฉบับโบราณสายสิงหลทำคำศัพท์
ตกหล่นไป หรือต้นฉบับโบราณสายเอเชียอาคเนย์เพิ่มเติมคำศัพท์
เข้ามาเองในภายหลังกันแน่

ปัญหาในลักษณะนี้ เราอาจใช้อรรถกถาเป็นเครื่องมือช่วยชี้ขาด
ในการวินิจฉัยหาคำศัพท์ดั้งเดิมได้ และโชคดีที่พระพุทโธมหาราชจารย์ท่าน
ได้ใส่บทตั้งพร้อมคำอธิบายชื่อเดรัจฉานวิชาครบทุกวิชา วิชาต่อวิชา
ทั้งนี้อาจเนื่องจากชื่อเดรัจฉานวิชาเหล่านี้เริ่มไม่เป็นที่รู้จักกันแล้วใน
ยุคสมัยของท่าน

อันที่จริงแล้ว รายชื่อเดรัจฉานวิชาชุดนี้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์
ทีฆนิกายทั้งหมดถึง 4 พระสูตรด้วยกันคือ พรหมชาลสูตร สามัญญผลสูตร
มหาสีหนาทสูตร และสุภสูตร พระพุทโธมหาราชจารย์ได้อรรถาธิบาย
รายชื่อเดรัจฉานวิชาชุดนี้ไว้ในตอนจบของบทมหาศีลในพรหมชาลสูตร ดังนี้

สนฺติกมฺมนฺติ ... ปณฺธิกมฺ นามฯ [ไม่ได้กล่าวถึงเดรัจฉานวิชา
ลำดับที่ 3] **ภฺริกมฺมนฺติ ... วสฺสกมฺ** **โอสฺสกมฺมนฺติ ... วตฺถกมฺมนฺติ**

... วตุฏฺฐปริกิริณนติ ... โอสถีนํ ปฏิโมกฺโขติ ...¹⁷

จะเห็นได้ว่าในอรรถกถาของฉบับพิมพ์ทุกสายจารีต ไม่มีบทตั้งหรือเนื้อความใดเกี่ยวข้องกับเดรัจฉานวิชาลำดับที่ 3 เลย จึงอนุมานได้ว่าพระไตรปิฎกฉบับที่พระพุทฺธโสมสาจารย์ใช้นั้นน่าจะไม่มีชื่อเดรัจฉานวิชาลำดับที่ 3 ปรากฏอยู่ ดังนั้นในเนื้อความดั้งเดิมจึงไม่ควรมีคำศัพท์ใดๆ ปรากฏอยู่ในตำแหน่งนี้ ข้อสรุปนี้แสดงให้เห็นว่าต้นฉบับโบราณสายสิงหลและฉบับพิมพ์ยุโรปสืบทอดรักษาเนื้อความดั้งเดิมไว้ได้ ส่วนรายชื่อเดรัจฉานวิชาลำดับที่ 3 น่าจะถูกเพิ่มเติมเข้ามาภายหลังในระหว่างการสืบทอดพระไตรปิฎกของต้นฉบับโบราณสายเอเชียอาคเนย์

เหตุใดจึงมีรายชื่อเดรัจฉานวิชาลำดับที่ 3 ปรากฏเข้ามาอยู่ในโบราณสายเอเชียอาคเนย์ได้ ข้อสันนิษฐานหนึ่งที่มีความเป็นไปได้สูงคือ อิทธิพลมาจากคำว่า “ภุตวิชฺชา ภฺรวิชฺชา” ซึ่งเป็นเดรัจฉานวิชาที่มีชื่อคล้ายคลึงกันปรากฏอยู่ในพรหมชาลสูตรในตอนต้นของบทมหาศีลบทเดียวกัน

เสยฺยถิทํ องฺคํ นิमितฺตํ อุปฺปาตํ สุปินํ ลกฺขณํ ... องฺคฺวิชฺชา วตุฏฺฐวิชฺชา ขตุตฺตวิชฺชา สิววิชฺชา ภุตวิชฺชา ภฺรวิชฺชา อหิวิชฺชา วิสฺวิชฺชา ... สรปฺริตฺตานํ มิคฺจกฺกํ ...¹⁸

... [ด้วยเดรัจฉานวิชา]อย่างนี้ คือ ทำนายอวัยวะ ทำนายตำหนิ ทำนายโชคกลาง ทำนายฝัน ทำนายลักษณะ ... วิชาดูอวัยวะ วิชาดูฝันที่ วิชาการปกครอง วิชาทำเสน่ห์ เวทมนต์ไล่ผี วิชาตั้งศาลพระภูมิ วิชา

¹⁷ Sv (E^e) I 97 ff.; (B^e) I 91 ff.; (C^e) I 70 ff.; (S^e) I 147 ff. = ที.ส.อ. 4/147-48

¹⁸ DN (E^e) I 9; (B^e) I 16, para. 21; (S^e) I 11-12 = ที.ส.อ. 9/19/11-12

หมองู วิชาว่าด้วยพิษ ... วิชาป้องกันลูกศร วิชาว่าด้วยเสียงสัตว์ร้อง ...¹⁹

ในที่นี้บทตั้งในอรรถกถาฉบับพิมพ์ทุกฉบับยืนยันตรงกันว่า พระพุทธโฆสจารย์ได้ยกชื่อไตรปิฎกวิชาทุกวิชามาเป็นบทตั้งพร้อมทั้งให้คำอธิบายไว้วิชาต่อวิชา ครบทุกวิชา รวมทั้ง “ภุตวิชชา” และ “ภุทวิชชา” ที่ปรากฏอยู่คู่กันด้วย โดยมีเนื้อความในคัมภีร์สมังคลวิลาสีนีดังนี้

องคนฺติ ... นิมนฺติ ... อุปฺปาทนต์ิ ... ภุตวิชชาติ ภุตเชชฺชมนฺโตฯ
ภุทวิชชาติ ภุทิมเว วสนฺเตน อุกฺคเหตพฺพนฺโต ... มิคจกฺกนฺติ ...²⁰

การที่ชื่อไตรปิฎกวิชา “ภุตวิชชา” และ “ภุทวิชชา” ปรากฏอยู่คู่กันในตอนต้นของบทมหาศีลนี้เองที่น่าจะส่งผลให้เนื้อความในตอนท้ายของบทมหาศีลเกิดความคลาดเคลื่อนในต้นฉบับโบราณสายเอเชียอาคเนย์เนื่องจากรายชื่อไตรปิฎกวิชาในตอนท้ายของบทมหาศีลมีท่วงทำนองที่ทำให้เข้าใจผิดได้ง่ายว่ารายชื่อไตรปิฎกวิชาถูกแสดงไว้ทีละคู่ๆ กล่าวคือ

สนฺติกมฺมํ กับ ปณฺธิกมฺมํ

[ภุตกมฺมํ] กับ ภุทิกมฺมํ (น่าจะเป็นอิทธิพลจาก “ภุตวิชชา” และ “ภุทวิชชา” ในตอนต้นบทมหาศีล)

วสุสฺสกมฺมํ กับ โวสุสฺสกมฺมํ

วตฺถุกมฺมํ กับ วตฺถุปริกมฺมํ

แต่บทตั้งในอรรถกถาก็เป็นหลักฐานสำคัญทำให้เราวินิจฉัย

¹⁹ ที.สี. 9/21/8 (ไทย.มจร)

²⁰ Sv (E^e) I 92 ff.; (B^e) I 87 ff.; (C^e) I 67 ff.; (S^e) I 140-142 = ที.สี.อ. 4/140-142

ปัญหานี้ได้อย่างเด็ดขาดว่า แท้จริงแล้วไตรปิฎกฉบับบาลีลำดับที่ 3 ของต้นฉบับใบลานสายเอเชียอาคเนย์ น่าจะเป็นคำศัพท์ที่ถูกเพิ่มเติมเข้ามาภายหลังจากความเข้าใจผิดที่คลาดเคลื่อนไปตามข้อสันนิษฐานข้างต้น

อย่างไรก็ตาม แม้ในที่นี้เราจะสามารถวินิจฉัยหาศัพท์ดั้งเดิมจนได้ข้อสรุปว่าศัพท์ “ภูตกมฺม” น่าจะเป็นชื่อไตรปิฎกฉบับบาลีที่ถูกเพิ่มเติมเข้ามาในภายหลังระหว่างการสืบทอดต้นฉบับพระไตรปิฎกบาลีสายเอเชียอาคเนย์ แต่ข้อสรุปนี้เป็นเพียงผลลัพธ์จากการวิเคราะห์สืบค้นหลักฐานฝ่ายบาลีเท่านั้น จึงทำให้มีข้อจำกัดในการวินิจฉัยหาศัพท์ดั้งเดิมในพระไตรปิฎกที่สามารถสืบย้อนกลับไปได้เก่าแก่ที่สุดแค่ในสมัยพระพุทธโฆษาจารย์เท่านั้น ซึ่งก็คือ พระไตรปิฎกฉบับมหาวิหารนั่นเอง

ในกรณีที่ต้องการสืบย้อนกลับไปหาศัพท์ดั้งเดิมที่เก่าแก่ยิ่งกว่านั้น เราจำเป็นต้องสืบค้นหลักฐานพระไตรปิฎกที่เก่าแก่กว่าสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งตามประวัติศาสตร์การสืบทอดคัมภีร์พระพุทธศาสนาและการขุดค้นพบชิ้นส่วนต้นฉบับคัมภีร์พุทธโบราณในอัฟกานิสถานทำให้เราทราบว่า นอกจากพระไตรปิฎกบาลีแล้ว ยังมีพระไตรปิฎกภาษาสันสกฤตและภาษาปรากฤตอื่นๆ สืบทอดต่อกันมาโดยพระพุทธศาสนานิกายต่างๆ ในอินเดียโบราณ พระไตรปิฎกเหล่านี้มีอายุเก่าแก่กว่ายุคพระพุทธโฆษาจารย์หลายร้อยปีและมีเนื้อหาสอดคล้องตรงกับพระไตรปิฎกบาลีเป็นจำนวนมาก แต่เป็นที่น่าเสียดายว่านักวิชาการในไทยที่สามารถเข้าถึงหลักฐานส่วนนี้ได้ยังมีจำนวนไม่มากนัก เนื่องจากต้นฉบับเกือบทั้งหมดได้สูญหายไปแล้ว และคัมภีร์เหล่านี้ส่วนใหญ่ที่หลงเหลืออยู่และสืบทอดมาถึงปัจจุบันก็เป็นฉบับที่ถูกแปลเป็นภาษาจีนโบราณที่อยู่ในชุดพระไตรปิฎกพากยจีน ตัวอย่างที่คนไทยรู้จักกันดี คือ เหตุการณ์ที่พระถังซำจั๋งเดินทางไปแสวงหาพระไตรปิฎก

ในอินเดียเพื่อนำต้นฉบับกลับมายังประเทศของตนแล้วแปลเป็นภาษาจีน นอกจากพระถังซำจั๋งแล้ว ยังพระธรรมอาจารย์จากจีนอีกหลายรูปที่อุทิศตนทำหน้าที่เช่นเดียวกับพระถังซำจั๋ง ยิ่งไปกว่านั้นในยุคหลายร้อยปีก่อนหน้าสมัยพระถังซำจั๋งยังมีพระเถระจากอินเดียและเอเชียกลางนำคัมภีร์พุทธจำนวนมากมาสู่ประเทศจีนและแปลเป็นภาษาจีนอีกด้วย จึงทำให้คัมภีร์พระพุทธานุศาสนภาษาสันสกฤตและปรากฤตจำนวนมากได้รับการสืบทอดต่อมาจนถึงปัจจุบันในชุดพระไตรปิฎกพาทย์จีน

ดังนั้นการศึกษาเปรียบเทียบพระไตรปิฎกบาลี จีน สันสกฤต และปรากฤตจึงเป็นวิธีการที่ได้รับการยอมรับในวงการวิชาการด้านพุทธศาสตร์ เนื่องจากเป็นหลักฐานที่มีความหนักแน่นมากในการศึกษาค้นคว้าพระพุทธานุศาสนยุคดั้งเดิม โดยมีแนวคิดพื้นฐานว่าหากพระสูตรหรือเนื้อความท่อนใดเก่าแก่ดั้งเดิม เช่น มีมาตั้งแต่สมัยสังคายนาครั้งที่ 1 หรือ 2 เป็นต้น พระสูตรหรือเนื้อความนั้นย่อมได้รับการสืบทอดและปรากฏให้เห็นอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งฝ่ายบาลี จีน สันสกฤต และปรากฤต หรืออย่างน้อยตั้งแต่สองฝ่ายขึ้นไป นักวิชาการเรียกพระสูตรหรือเนื้อความที่สอดคล้องตรงกันระหว่างพระไตรปิฎกฝ่ายต่างๆ ว่า “คัมภีร์คู่ขนาน (Parallel text)”

เมื่อย้อนกลับมาพิจารณาข้อสรุปของเราที่ว่าศัพท์ “ภูตกมฺม” น่าจะเป็นรายชื่อไตรปิฎกบาลีที่ถูกเพิ่มเติมเข้ามาในภายหลังระหว่างการสืบทอดต้นฉบับพระไตรปิฎกบาลีสายเถรวาทอากเนย์ หากใช้วิธีการศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์คู่ขนานตามที่กล่าวมาข้างต้น แล้วสืบค้นคัมภีร์คู่ขนานที่มีเนื้อความเป็นรายชื่อไตรปิฎกบาลีในพระไตรปิฎกจีน สันสกฤต หรือปรากฤต หากพบคำที่แสดงถึงร่องรอยของศัพท์ “ภูตกมฺม” ในคัมภีร์คู่ขนานนั้นๆ แล้ว ก็จะทำให้ข้อสรุปของเราตกไป เนื่องจากมีความเป็น

ไปได้สูงว่าศัพท์ “ภูตกมฺม” จะกลายเป็นศัพท์ที่ดั้งเดิมและเก่าแก่กว่าสมัยพระพุทธโฆสจารย์เสียอีก กล่าวคือหลังจากพระไตรปิฎกบาลีได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรเป็นครั้งแรกที่ศรีลังการาว 400 ปีหลังพุทธกาลแล้ว คัมภีร์ไบบลานพระไตรปิฎกบาลีนี้ก็ได้นำมาโยงเอเชียอาคเนย์และจารึกสืบทอดกันมา ในขณะที่คัมภีร์ไบบลานพระไตรปิฎกบาลีในศรีลังกาที่พระพุทธโฆสจารย์ใช้รจนารรกกถากียังคงจารึกสืบทอดกันมาถึงยุคพุทธโฆสจารย์ในอีกราว 500 ปีต่อมา แต่ได้มีการทดทวนศัพท์คำนี้ไประหว่างการสืบทอดคัมภีร์ภายในศรีลังกาเอง

ผลการสืบค้นคัมภีร์คู้ขนานที่มีเนื้อความเป็นรายชื่อไตร่จณานวิชามีไม่ต่ำกว่า 5 คัมภีร์ แต่ในที่นี้จะขอล่าวถึงเฉพาะคัมภีร์คู้ขนานที่มีเนื้อหาสอดคล้องตรงกับพระไตรปิฎกบาลีอย่างชัดเจนจำนวน 3 คัมภีร์ โดยแบ่งออกเป็นคัมภีร์ฝ่ายจีน 2 คัมภีร์ และฝ่ายสันสกฤตอีก 1 คัมภีร์ ดังนี้

1. พรหมชาลสูตรพากย์จีน (梵動經)²¹

เป็นคัมภีร์คฤชนานฝ่ายจีนที่มีเนื้อความเทียบเคียงได้กับบทมหาศีลของฝ่ายบาลี ในคัมภีร์นี้แสดงรายชื่อเดรัจฉานวิชาไว้เป็นจำนวนมาก และมีชื่อเดรัจฉานวิชา 2 วิชาที่น่าจะเกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์ศัพท์ “ภูตกมฺม” (หรือ “ภูตวิชฺชา”) คือ “召喚鬼神, 或復驅遣” ซึ่งอาจแปลว่า “การเรียกหรือขับไล่ภูติผีเทวดา” และ “為鬼呪” ซึ่งอาจแปลว่า “ประกอบมนต์ภูติผี” โดยอาจพอเทียบเคียงกับศัพท์ “ภูตวิชฺชา” และ “ภูตกมฺม” ในฝ่ายบาลีได้ตามลำดับ จึงอาจสรุปได้ว่ามีร่องรอยของศัพท์ “ภูตกมฺม” ปรากฏอยู่ในพรหมชาลสูตรพากย์จีน

²¹ 如餘沙門、婆羅門食他信施，行遮道法，邪命自活，召喚鬼神，或復驅遣，種種[袖-由+厭]禱，無數方道，恐熱於人，能聚能散，能苦能樂，又能為人安胎出衣，亦能呪人使作驢馬，亦能使人聾盲瘡癰，現諸技術，叉手向日月，作諸苦行以求利養，沙門瞿曇無如是事。

如餘沙門、婆羅門食他信施，行遮道法，邪命自活，或為人呪病，或誦惡呪，或誦善呪，或為醫方、鍼灸、藥石，療治眾病，沙門瞿曇無如此事。

如餘沙門、婆羅門食他信施，行遮道法，邪命自活，或呪水火，或為鬼呪，或誦刹利呪，或誦象呪，或支節呪，或安宅符呪，或火燒、鼠嚙能為解呪，或誦知死生書，或誦夢書，或相手面，或誦天文書，或誦一切音書，沙門瞿曇無如此事。

如餘沙門、婆羅門食他信施，行遮道法，邪命自活，瞻相天時，言雨不雨，穀貴穀賤，多病少病，恐怖安隱，或說地動、彗星、月蝕、日蝕，或言星蝕，或言不蝕，方面所在，皆能記之，沙門瞿曇無如此事。

如餘沙門、婆羅門食他信施，行遮道法，邪命自活，或言此國當勝，彼國不如，或言彼國當勝，此國不如，瞻相吉凶，說其盛衰，沙門瞿曇無如是事。諸比丘！此是持戒小小因緣，彼寡聞凡夫以此嘆佛。(T1.89b24-c18 ฉบับ CBETA. Accessed March 17, 2020. https://tripitaka.cbeta.org/T01n0001_014.)

2. พรหมชาล 62 ทิฏฐิสสูตรพากย์จีน (梵網六十二見經)²²

นอกจากนี้ชุดพระไตรปิฎกพากย์จีนยังมีพรหมชาลสูตรพากย์จีนอยู่อีกสำนวนหนึ่ง คือ พรหมชาล 62 ทิฏฐิสสูตรพากย์จีน ซึ่งเป็นคัมภีร์

²² 『有異道人，受人信施食，作畜生業，以自給活，別知刀矛弓箭、別相男女大小、別知相象馬牛羊；佛皆離是事。』

『有異道人，受人信施食，作畜生業，以自給活，作男女小兒醫、作象馬牛羊之醫；佛皆離是事。』

『有異道人，受人信施食，作畜生業自給活，作鬼神事、作衣被、作自醫、作女人座醫、作呪嬈。女人往來之時，持草化作美食，與人食之，便詐隨索好物，化盧服與人，能令飛行；佛皆離是事。』

『有異道人，受人信施食，以作畜生業自給活，持藥與人使吐；佛皆離是事。』

『有異道人，受人信施食，以畜生業自給活，呼人言使東西行，呪令共鬪諍訟，相過捶人，墮人著地，呪女人使傷胎，以葦呪著人臂；佛皆離是事。』

『有異道人，受人信施食，以畜生業自給活，持薪然火，呪栗皮毒蒲萄子作烟，呪鼠傷殺人，學呪知人生死時；佛皆離是事。』

『有異道人，受人信施食，以畜生業自給活，一人言當大雨，一人言當小雨。一人言米穀當豐熟，一人言不熟。一人言米穀當貴，一人言當賤。一人言當大病疫，一人言不。一人言當有賊來破壞此國，一人言當有大死亡。一人言當有崩王，當有立王，一人言地當大動，一人言不。一人言月當蝕，一人言月不蝕。一人言日當蝕，一人言日不蝕。一人言日從東西行，一人言從西東行。一人言月星宿，從東西行，一人言從西東行，用是故有吉凶，一人言用是故日月星宿，從東西行。一人言用是故日月星出，一人言用是故日月星入。一人言雲當覆日，一人言當出於雲，一人言天當清無雲。佛皆離是事。』

『有異道人，受人信施食，以畜生業自給活，一人言此國王當往破彼國，彼國王當來破此國，一人言此國王車馬畜少。為人解夢，呪人使不能語，令人口噤，為人書取其價、為人持校計取其價，分別好惡色取其價。佛皆離是事。』 (T1.265a9-b16 ฉบับ CBETA. Accessed March 17, 2020. http://tripitaka.cbeta.org/T01n0021_001.)

คู่ขนานฝ่ายจีนอีกคัมภีร์หนึ่งที่มีรายชื่อไตรปิฎกวิชาแสดงไว้เป็นจำนวนมาก ในคัมภีร์นี้กล่าวถึงชื่อไตรปิฎกวิชาหนึ่งว่า “作鬼神事” ซึ่งอาจแปลว่า “ประกอบพิธีปฏิบัติผีเทวดา” และคำแปลจีนนี้น่าจะเทียบเคียงได้กับศัพท์ “ภูตกมฺม” ในฝ่ายบาลี

3. สังเกตข้อสังเกตในพระวินัยของนิกายมูลสรวาสติวาท²³

นอกจากคัมภีร์คู่ขนานฝ่ายจีนทั้งสองคัมภีร์ข้างต้นแล้ว ในกรณีนี้ถือว่าเป็นกรณีพิเศษที่มีคัมภีร์คู่ขนานที่เป็นภาษาสันสกฤตหลงเหลืออยู่ด้วย คัมภีร์นี้เป็นต้นฉบับพระวินัยของนิกายมูลสรวาสติวาทที่เขียนด้วยภาษาสันสกฤตและถูกขุดค้นพบที่เมืองกิลกิตในประเทศปากีสถาน ตัวคัมภีร์มีอายุเก่าแก่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 (ตัวคัมภีร์มีอายุใกล้เคียง

²³ (52) ยถาปิ ตมหาราช เอเก ศรมณพราหมณานํ ศรทฐาเทยํ ปริภุชย ตริยคุวิฑยามิถยาชีเวน ชีวิกํ กลุปนฺนติ; ตพฺยถา อุตฺปาเต วรณฺลภฺษเณ สฺวปฺนลภฺษเณ อคฺคฺนิทฺเต ทกฺสฺปฺญเณ มฺหิภฺจจินฺเน อาเวศฺเน สฺววิจฺเย สฺวภูตฺเร องฺคฺวิฑยา ยํ วาสฺตฺวิฑยา ยํ ศฺกฺวิฑยา ยํ ศฺกฺนวิฑยา ยํ ปฺรโยชยนฺติ เอเก อิตฺยปฺเยวํ ฐปาตฺ ศรมณํ ตริยคุวิฑยามิถยาชีวาตฺ ปฺรติวิโรโต ภวติ

(53) ยถาปิ ตมหาราช เอเก ศรมณพราหมณานํ ศรทฐาเทยํ ปริภุชย ตริยคุวิฑยามิถยาชีเวน ชีวิกํ กลุปนฺนติ; ตพฺยถา นภฺษตฺราณํ สํปฺริยเค มฺหุรฺตนา มภฺษตฺราเน สฺวปฺริชยา ยํ ปตฺรกรฺมณิ ศานฺติกรฺมณิ ภูตกรฺมณิ ปุชฺฌกรฺมณิ ปฺรณิธิกรฺมณิ ลิปิกรฺมณิ คณฺเน นฺยสฺเน สฺนฺชยา ยํ มฺหุรฺตยา ยํ มารฺคทฺรศฺวิฑยา ยํ ปฺรโยชยนฺติ เอเก อิตฺยปฺเยวํ ฐปาตฺ ศรมณํ ตริยคุวิฑยามิถยาชีวาตฺ ปฺรติวิโรโต ภวติ

(54) ยถาปิ ตมหาราช เอเก ศรมณพราหมณานํ ศรทฐาเทยํ ปริภุชย ตริยคุวิฑยามิถยาชีเวน ชีวิกํ กลุปนฺนติ; ตพฺยถา จิตฺตฺสา ยํ มฺลฺไกชฺเชย อณฺชนานํ ปฺรทาเน ### นฺปรฺวาทาเน รสฺซานํ ปฺรทาเน สฺตฺรฺจิจิตฺตฺสา ยํ ปุชฺฌจิจิตฺตฺสา ยํ กุมารจิจิตฺตฺสา ยํ กุมาริกาจิจิตฺตฺสา ยํ โฆชฺฐิรฺวา ปฺรโยชยนฺติ อิตฺยปฺเยวํ ฐปาตฺ ศรมณํ ตริยคุวิฑยามิถยาชีวาตฺ ปฺรติวิโรโต ภวติฯ (Sanghabhedavastu. Accessed March 17, 2020. <https://suttacentral.net/san-mu-kd17/san/gbm#866--916>.)

เคียงกับยุคพระพุทธโฆसाจารย์ แต่เนื้อหาคัมภีร์นั้นสืบทอดต่อกันมาในอินเดียโบราณก่อนหน้านั้นหลายร้อยปีแล้ว)

แม้คัมภีร์นี้จะป็นเนื้อหาของพระวินัยภาษาสันสกฤต แต่ก็อนุโลมให้เป็นคัมภีร์คู่ขนานเฉพาะส่วนที่กล่าวถึงเดรัจฉานวิชาของพรหมชาลสูตรในฝ่ายบาลีได้ ในคัมภีร์นี้กล่าวถึงรายชื่อเดรัจฉานวิชาเป็นจำนวนมาก และมีชื่อเดรัจฉานวิชาเป็นสันสกฤตว่า “ภูตกรรมณี” ที่ตรงกับศัพท์ “ภูตกมฺม” ของฝ่ายบาลีรวมอยู่ด้วย แต่เราไม่พบชื่อเดรัจฉานวิชาใดที่สามารถเทียบเคียงกับ “ภูตวิชา” ของฝ่ายบาลีแต่อย่างใด

จากการตรวจสอบคัมภีร์คู่ขนานทั้ง 3 คัมภีร์ข้างต้น ทำให้ทราบว่า มีชื่อเดรัจฉานวิชา “ภูติกมฺม” ปรากฏอยู่ในคัมภีร์เหล่านั้นด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชื่อเดรัจฉานวิชา “ภูติกมฺม” น่าจะเป็นศัพท์ที่มีมาแต่เดิมตั้งแต่ที่พระพุทธศาสนายังอยู่ในประเทศอินเดีย แต่อย่างไรก็ตาม แม้คัมภีร์คู่ขนานทั้ง 3 คัมภีร์จะแสดงรายชื่อเดรัจฉานวิชาไว้เป็นจำนวนมาก อีกทั้งรายชื่อวิชาส่วนใหญ่ก็ตรงกับรายชื่อวิชาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกบาลี แต่จะเห็นได้ว่าการเรียงลำดับของรายชื่อวิชานั้นค่อนข้างแตกต่างกันมาก และยังมีรายชื่อเดรัจฉานวิชาอีกจำนวนหนึ่งที่ไม่สามารถเทียบเคียงกันได้ จึงทำให้ไม่สามารถนำเนื้อความในคัมภีร์คู่ขนานทั้ง 3 คัมภีร์ไปเป็นหลักฐานสนับสนุนศัพท์ “ภูตกมฺม” ในฐานะที่เป็นรายชื่อเดรัจฉานวิชาในลำดับที่ 3 ของฝ่ายบาลีได้ เราจึงควรยึดเอาบทตั้งในคัมภีร์อรรถกถาบาลีเป็นหลักฐานสำคัญ และคงข้อสรุปไว้ตามเดิมว่าศัพท์ “ภูตกมฺม” น่าจะเป็นรายชื่อเดรัจฉานวิชาที่ถูกเพิ่มเติมเข้ามาในภายหลังระหว่างการสืบทอดต้นฉบับพระไตรปิฎกโบราณสายเอเชียอาคเนย์

กรณีปัญหานี้เป็นตัวอย่างที่ดีที่แสดงให้เห็นว่า แม้การศึกษา

เปรียบเทียบคัมภีร์คู้ขนานจะเป็นประโยชน์อย่างมากในการศึกษา เนื้อหาเก่าแก่ของพระพุทธศาสนายุคดั้งเดิม แต่เมื่อจำเป็นต้องพิจารณา ปัญหาในระดับเนื้อความแบบคำต่อคำแล้ว ในบางครั้งคัมภีร์คู้ขนานอาจ ไม่สามารถให้ข้อมูลที่ช่วยชี้ขาดในการวินิจฉัยหาคำศัพท์ดั้งเดิมของ พระไตรปิฎกบาลีได้

3. ตัวช่วยจากข้อมูลที่พบในอรรถาธิบาย ของพระอรรถกถาจารย์

นอกจากบทตั้งในอรรถกถาแล้ว เนื้อความในส่วนที่เป็น อรรถาธิบายของพระอรรถกถาจารย์ก็เป็นข้อมูลสำคัญที่หลายครั้ง ช่วยชี้ขาดในการวินิจฉัยหาคำศัพท์ดั้งเดิมของพระไตรปิฎกได้

กรณีตัวอย่างที่ 3 ปัญหาว่าควรมีคำศัพท์ “ภิกขุสงฆ์” ปรากฏ อยู่หรือไม่

ตัวอย่างปัญหานี้มาจาก “มหาปทานสูตร” ซึ่งเป็นพระสูตรที่ 14 ในคัมภีร์ทีฆนิกาย เมื่อพระวิปัสสีพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสั่งสอนเจ้าชาย ชัณฑะและนายติสสะผู้เป็นบุตรปุโรหิตแล้ว ทั้งสองก็ขอถึงพระพุทธ และพระธรรมแล้วออกบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์รูปแรกในพระศาสนา จากนั้นชนหมู่มากกว่า 84,000 คนได้เดินทางมาฟังธรรมจากพระวิปัสสี-พุทธเจ้า ในที่สุดก็ได้ขอถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์(?) แล้วออกบวชด้วยเช่นกัน

เต [ขณฺโฑ จ ราชปฺตุโต ติโสฺส จ ปุโรหิตปฺตุโต] ... วิปสฺสึ ภควนฺตํ
อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ เอตทโวจฺจุ ... เอเต มยฺ ภนฺเต ภควนฺตํ สรณํ
คจฺฉาม, ธมฺมญฺจ ลเภยฺยาม มยฺ ภนฺเต ภควโต สนฺติเก ปพฺพชฺชํ,
ลเภยฺยาม อุปสมฺปนฺนติฯ

...

เต [มหาชนกาโย จตุราสีติปาณสหสฺसानิ] ... วิปสฺสึ ภควนฺตํ
อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ เอตทโวจฺจุ ... เอเต มยฺ ภนฺเต ภควนฺตํ สรณํ
คจฺฉาม, ธมฺมญฺจ **ภิกฺขุสงฺฆญฺจ** ลเภยฺยาม มยฺ ภนฺเต ภควโต สนฺติเก
ปพฺพชฺชํ, ลเภยฺยาม อุปสมฺปนฺนติฯ²⁴

ชนเหล่านั้น [มหาชนประมาณ 84,000 คน] ... ได้กราบทูล
พระวิปัสสีพุทธเจ้าว่า ‘... พวกข้าพระองค์นี้ขอถึงพระผู้มีพระภาคพร้อมทั้ง
พระธรรม**และพระสงฆ์**เป็นสรณะ และพึงได้รับการบรรพชาพึงได้รับการ
อุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค’²⁵

เมื่ออนุโลมความแตกต่างกันเรื่องการสะกดคำเล็กน้อยที่ไม่มี
นัยสำคัญแล้ว เราสามารถแบ่งคำต่างที่พบจากต้นฉบับโบราณได้เป็น
2 กลุ่มดังนี้

- ภิกฺขุสงฺฆญฺจ ($B^{6.7.8.9.10} K^{7.8.9.10.11} M^2$); ภิกฺขุสงฺฆญฺจ ($B^e C^e S^e$)
- ไม่ปรากฏคำ ($C^{1.2.3.4.5} T^6 E^e$)

จะเห็นได้อย่างชัดเจนจากบริบทของเนื้อความตอนนี้ว่า เจ้าชาย

²⁴ DN (E^e) II 41 ff.; (B^e) II 36 ff., para. 78-80; (S^e) II 47-50 = ที.ม. 10/48-49/47-50

²⁵ ที.ม. 10/76-80/43-45 (ไทย.มจร)

ขันตะและนายติสสะผู้เป็นบุตรปุโรหิตขอถึงสรณะสองประการ คือ พระพุทฺธและพระธรรม เท่านั้น เนื่องจากในขณะนั้นยังไม่มีพระภิกษุบังเกิดขึ้นในพระศาสนาของพระวิปัสสีพุทฺธเจ้าเลยแม้แต่รูปเดียว แต่หลังจากที่เจ้าชายขันตะและนายติสสะได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักพระศาสดาแล้วก็มีมหาชนหมู่ใหญ่อารว 84,000 คน มาเข้าเฝ้าขอพึ่งธรรมจากพระวิปัสสีพุทฺธเจ้า เมื่อเกิดความเลื่อมใสในคำสอนของพระองค์แล้ว จึงขอถึงสรณะและขอบรรพชาอุปสมบทด้วยเช่นกัน ประเด็นปัญหาในที่นี้ คือ มหาชนเหล่านี้ขอถึงพระสงฆ์ด้วยหรือไม่

ต้นฉบับพระไตรปิฎกบาลานที่เรารวบรวมมาได้แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรกระบุว่า ขอถึงพระสงฆ์ด้วย “ภิกขุ[สงฺ|ส]มฺภว” โดยมีต้นฉบับบาลานสายพม่า ขอม มอญ และฉบับพิมพ์สิงหล พม่า และไทยสืบทอดคำศัพท์นี้มา ส่วนกลุ่มที่สองพบว่า ไม่มีคำใดๆ ปรากฏอยู่ในตำแหน่งนี้ โดยมีต้นฉบับบาลานสายสิงหล สายธรรม และฉบับพิมพ์ยุโรปเป็นหลักฐานรองรับ

ในกรณีนี้ นอกจากบทตั้งแล้ว คำอธิบายของพระพุทฺธ-โฆสจารย์ในอรรถกถาก็ได้ให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งจนช่วยวินิจฉัยปัญหานี้ได้อย่างเด็ดขาด คำอธิบายดังกล่าวมีดังนี้

ภควนฺตํ สรณํ คจฺจาม ธมฺมญฺจาติ สงฺฆสฺส อปริปฺภุณฺหตุตา เทววาจิกเมว สรณมคฺมฺสุ²⁶

คำว่า พวกข้าพระองค์ขอถึงพระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งพระธรรมเป็นสรณะ (ภควนฺตํ สรณํ คจฺจาม ธมฺมญฺ) ความว่าชนเหล่านั้นได้กล่าวถึงสรณะ 2 เท่านั้น เพราะยังไม่มีพระสงฆ์²⁷

²⁶ Sv (E^e) II 474; (B^e) II 65; (C^e) I 323; (S^e) II 115 = ที.ม.อ. 5/115

²⁷ ที.ม.อ. 6/101 (ไทย.มจร)

จะเห็นได้ว่า ในบทตั้งของอรรถกถาฉบับพิมพ์ทุกฉบับไม่มีคำว่า “ภิกขุ[สงฺ|ส]มฺภุจ” ปรากฏอยู่เลย ยิ่งไปกว่านั้นพระพุทธโฆสจารย์ยังให้อรรถาธิบายไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นการขอเข้าถึงสระสองประการเท่านั้น เนื่องจากถือว่า ในขณะนั้นยังมีสงฆ์ไม่ครบบริบูรณ์ ในกรณีนี้ อรรถกถาจึงเข้ามาช่วยชี้ขาดว่า ในคำศัพท์ดั้งเดิมนั้นไม่น่าจะมีคำว่า ภิกขุ[สงฺ|ส]มฺภุจ ปรากฏอยู่ แต่ได้ถูกเพิ่มเข้ามาภายหลังในระหว่างการสืบสายพระไตรปิฎกบางสายเพื่อให้ครบไตรสรณะทั้งสามประการ ทั้งนี้อาจเพราะเห็นว่าในตอนนั้นมีพระภิกษุ 2 รูป คือ พระขัณฑะและพระติสสะ บังเกิดขึ้นแล้วนั่นเอง

กรณีตัวอย่างที่ 4 ปัญหาเรื่องชื่อช่างกลบกควรเป็น “เกสิโก” หรือ “โรสิกา”

ตัวอย่างปัญหานี้มาจาก “โลหิจจุสูตร” ซึ่งเป็นพระสูตรที่ 12 ในคัมภีร์ทีฆนิกายพบว่า ต้นฉบับพระไตรปิฎกไบลานแต่ละสายได้กล่าวถึงชื่อช่างกลบกในพระสูตรนี้ไว้แตกต่างกัน

เอวํ ภนฺเตติ โข เกสิโกโรสิกา นหาปีโต โลหิจจุสฺส พุราหฺมณสฺส ปฏิสสุตฺวา เยน ภควา เตนุปลํกมิฯ²⁸

กลบกชื่อเกสิโกโรสิกาตอบรับคำของโลหิจจุพราหมณ์ว่า “ขอรับท่าน” แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ

ในที่นี้เราสามารถแบ่งกลุ่มคำต่างที่พบในต้นฉบับพระไตรปิฎกไบลานได้เป็น 4 กลุ่มดังนี้

²⁸ DN (E^e) I 225; (B^e) I 215, para. 505; (S^e) I 285 = ที.ล. 9/353/285

- เกสิโก (C^{1.2.3.4.5} E^e)
- เกสิกา (C^e)
- โรสิกา (B^{2.3.4} K^{1.2.3.4} M¹ B^e); โรสิก (B¹ T^{1.2.3.4.5}); โรสิตา (K⁵)
- โรสิโก (B⁵ S^e)

โดยภาพรวมแล้ว ต้นฉบับโบราณสายสิงหลทุกฉบับอ่านว่า “เกสิโก” ในขณะที่โบราณสายเอเชียอาคเนย์ส่วนใหญ่อ่านว่า “โรสิกา” โดยสรุปจะเห็นได้ว่าปัญหาเรื่องชื่อของช่างกลบก็มีประเด็นที่ต้องวินิจฉัยอยู่ถึง 2 ประเด็นด้วยกัน กล่าวคือ ปัญหาคำต่างที่พยางค์ต้นและที่พยางค์ท้ายของชื่อ

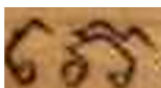
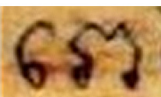
สำหรับปัญหาแรกที่เกิดขึ้นกับพยางค์ต้นนั้นเป็นความแตกต่างกันระหว่าง “เก-” และ “โร-” ซึ่งอาจสันนิษฐานได้ว่าเป็นปัญหาเรื่องความสับสนของรูปอักษรที่เกิดขึ้นได้บ่อยในการสืบสายคัมภีร์โบราณ ในที่นี้เป็นกรณีปัญหารูปอักษร “เก” และ “โร” ที่คล้ายคลึงกันมากในต้นฉบับโบราณอักษรอมฤ พม่า และขอมบางฉบับ ในขณะที่รูปอักษร “เก” และ “โร” ในชุดอักษรสิงหลไม่มีความคล้ายคลึงกันเลย ทำให้สันนิษฐานได้ว่าน่าจะเกิดความสับสนของรูปอักษรในต้นฉบับโบราณสายเอเชียอาคเนย์เป็นผลให้พยางค์ “เก-” คลาดเคลื่อนไปเป็น “โร-”

²⁹ อักษรพม่า “เก” จากหน้าอังกา ที/1 (ไฟล์ภาพ MM_04_01_006_00_01_422) และ “โร” จากหน้าอังกา ถา/2 (ไฟล์ภาพ MM_04_01_006_00_01_393) ของคัมภีร์โบราณอักษรอมฤฉบับ B¹ ปี ค.ศ. 1679 (พ.ศ. 2222)

³⁰ อักษรขอม “เก” จากหน้าอังกา ฐ/2 (ไฟล์ภาพ TH_05_01_003_00_09_052) และ “โร” จากหน้าอังกา เถา/1 (ไฟล์ภาพ TH_05_01_003_00_09_021) ของคัมภีร์โบราณอักษรขอมฉบับ K¹ ปี ค.ศ. 1777 (พ.ศ. 2320)

³¹ อักษรสิงหล “เก” และ “โร” จากหน้าอังกา ง/2 (ไฟล์ภาพ SR_02_01_001

ตารางที่ 1 แสดงรูปอักษร “เก” และ “โร” ที่คล้ายคลึงกัน
ในอักษรเอเชียอาคเนย์เทียบกับอักษรสิงหล

รูปอักษร	มอญ (M ¹) ²⁹	พม่า (B ¹) ³⁰	ขอม (K ¹) ³¹	สิงหล (C ²) ³²
เก				
โร				

ยิ่งไปกว่านั้นหลักฐานจากชิ้นส่วนต้นฉบับสันสกฤต (SHT X 3830, p. 192) ที่เป็นพระสูตรที่กล่าวถึงชื่อช่างกลบผู้นี้ก็มิชื่อปรากฏเป็น “เกษชิ(น)” ซึ่งขึ้นต้นด้วยพยางค์ “เก-” จึงเพิ่มน้ำหนักของข้อสันนิษฐานที่ว่าในชื่อดั้งเดิมน่าจะมีเสียงพยางค์ต้นเป็นเสียง “เก-” มากกว่า

ส่วนปัญหาที่สองที่เกิดกับพยางค์ท้ายของชื่อช่างกลบนั้น เป็นปัญหาไวยากรณ์เกี่ยวกับลิงค์ของคำนามว่าควรเป็นปุงลิงค์หรืออิตถิลิงค์กันแน่ โดยทั่วไปแล้วในภาษาบาลีชื่อของบุคคลที่เป็นเพศชายมักมีชื่อเรียกเป็นปุงลิงค์ แต่ในกรณีนี้อรรถกถาระบุไว้ชัดเจนว่าช่างกลบผู้นี้มีชื่อเป็นอิตถิลิงค์

เกสิก์/โรสิก์ นหาปิตนามนุเตสิติ เกสิกา/โรสิกาติ เอว อิตถิลิงฺคว-
เสน ลทุธนามํ นหาปิตํ อามนุเตสิฯ³²

คำว่า **เกสิก์/โรสิก์ นหาปิตามนุเตสิ** หมายความว่า โลหิจจพราหมณ์
เรียกช่างกลบผู้ได้ชื่อด้วยอำนาจอิตถิลิงค์อย่างนี้ว่า**เกสิกา/โรสิกา**

_12_01_150) ของคัมภีร์ไบเบิลอักษรสิงหลฉบับ C² ปี ค.ศ. 1783 (พ.ศ. 2326)

³² Sv (E^e) II 395; (B^e) II 327; (S^e) I 541 = ที.สี.อ. 4/541

เมื่อผนวกกับผลการวิเคราะห์ปัญหาพยางค์ต้นชื่อก่อนหน้านี้ ทำให้ได้ข้อสรุปว่าชื่อดั้งเดิมน่าจะเป็น “เกสิกา” ซึ่งเป็นชื่อที่ไม่ปรากฏอยู่ในต้นฉบับพระไตรปิฎกไบลานและฉบับพิมพ์ใดเลย ยกเว้นฉบับพิมพ์สิ่งหล นี่เป็นตัวอย่างที่น่าสนใจตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าอรรถกถามีบทบาทสำคัญมากในการช่วยวินิจฉัยหาชื่อหรือศัพท์ดั้งเดิม หลักฐานจากอรรถกถาอาจมีน้ำหนักมากจนทำให้สามารถตัดสินใจเลือกคำศัพท์ที่ไม่ปรากฏอยู่ในต้นฉบับไบลานใดๆ เลยก็ได้ อย่างเช่นในกรณีนี้

4. คำต่างโบราณจากสมัยพระพุทธโฆสาจารย์

เป็นที่ทราบกันดีในหมู่นักวิชาการผู้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาว่า คำต่างในพระไตรปิฎกนั้นมีมาแต่โบราณตั้งแต่สมัยพระพุทธโฆสาจารย์แล้ว โดยสังเกตได้จากวลีที่ว่า “... ตี (ปิ)วา ปาโง (พระบาลีว่า ... ก็มี)” หรือ “(เกจิ) ... ตี (ปิ) ปสนฺติ (ส่วนอาจารย์บางพวกล่าว่า ... ก็มี)” ซึ่งในคัมภีร์ *สุมังคลวิลาสินี* พบวลีในลักษณะนี้จำนวน 49 แห่ง³³ นั้นหมายความว่า มีคำต่างอย่างน้อย 49 คำเกิดขึ้นแล้วตั้งแต่ในสมัยนั้น หนึ่งในบรรดาคำต่างโบราณดังกล่าว ได้แก่ ปัญหาในกรณีตัวอย่างต่อไปนี้

กรณีตัวอย่างที่ 5 ปัญหาคำต่าง วิ[ธิ]ถิ[ย] สยจฺรณเต, รติ สยจฺรณเต หรือ วิติสยจฺรณเต

ตัวอย่างปัญหานี้มาจาก “สามัญญผลสูตร” ซึ่งเป็นพระสูตร

³³ I. B. Horner, “Keci, “Some,” in a Pali Commentary.” *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 1-2, (1979): 52-56. ; Oskar von Hinüber “Building the Theravāda Commentaries.” *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 36/37, (2015): 366-371.

ที่ 2 ในคัมภีร์ทีฆนิกาย ปัญหาคำต่างเกิดขึ้นในเนื้อความอุปมาอุปไมย
คุณลักษณะของทิพพจักขุ

เสยฺยถาปี มหาราช มชฺฌะ สิงฺฆาฏเก ปาสาโท, ตตฺถ จกฺขฺมา บุริโส
ฐิตो ปเสสฺสยฺย มนุสฺเส เคหํ ปวิสฺสเดปี นิกฺขมนฺเดปี ฤติยา **วิถิ สญฺจรฺนฺเดปี**
มชฺฌะปี สิงฺฆาฏเก นิสินฺเนฯ³⁴

มจร : เปรียบเหมือนปราสาทตั้งอยู่ที่ทางสามแพร่งกลาง
เมืองหลวง คนตาดียืนบนปราสาทนั้นเห็นหมู่ชนกำลังเข้าไปสู่เรือนบ้าง
ออกจากเรือนบ้าง **สัจฺจรอยู่ตามถนน**บ้าง นั่งอยู่ที่ทางสามแพร่ง
กลางเมืองหลวงบ้าง³⁵

มมร : มหาบพิตร เปรียบเหมือนปราสาทตั้งอยู่ท่ามกลางทาง
3 แพร่ง บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนปราสาทนั้น จะพึงเห็นหมู่ชนกำลังเข้า
บ้านบ้าง ออกจากบ้านบ้าง **เดินอยู่ตามถนน**บ้าง นั่งอยู่ท่ามกลางทาง
3 แพร่งบ้าง³⁶

ในที่นี้เราพบคำต่างหลากหลายมาก ดังนี้

- วิถิ สญฺจรฺนฺเด (B^e); วิถิ สญฺจรฺนฺเด ($M^1 S^e$)
- วิถิยํ สญฺจรฺนฺเด (B^1)
- วิถิ สญฺจรฺนฺเด ($C^{2.3.4.5} E^e$); วิตฺถิ สญฺจรฺนฺเด (C^1); วิถิ สญฺจรฺนฺเด
($B^5 K^{3.4.5} T^{1.2.3.4.5}$)
- ฤติ สญฺจรฺนฺเด ($B^{2.3}$); ฤติ สญฺจรฺนฺเด (B^4); ฤติย สญฺจรฺนฺเด (K^1)

³⁴ DN (E^e) I 83; (B^e) I 78, para. 247; (S^e) I 109 = ที.ส. 9/137/109

³⁵ ที.ส. 9/247/83 (ไทย.มจร)

³⁶ ที.ส. 9/137/285 (ไทย.มมร.2552)

- วิติสญฺจนฺเต (C^e)
- ไม่ปรากฏคำ (K^2)

คำศัพท์ “วิถิ สญฺจนฺเต”

พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์พม่าและไทยอ่านว่าเป็น “[วิ]วิถิ สญฺจนฺเต” โดยมี “วิถิ” ในรูปหัตถยาวิภัตติ ทำหน้าที่เป็นกรรม แต่ไม่มีคำศัพท์นี้ปรากฏอยู่ในต้นฉบับพระไตรปิฎกใบลานฉบับใดเลย นอกจากต้นฉบับใบลานอักษรมอญ ส่วนต้นฉบับพระไตรปิฎกใบลานส่วนใหญ่ คือ ฉบับ C, T, B⁵ และ K^{3,4,5} มีคำศัพท์เป็น “[วิ]วิถิ สญฺจนฺเต” ซึ่งเป็นรูปคำที่ยากต่อการอธิบายทางไวยากรณ์ว่าเป็นรูปหัตถยาวิภัตติได้หรือไม่

คำศัพท์ “วิถิยํ สญฺจนฺเต”

คำศัพท์ในต้นฉบับใบลาน B¹ ซึ่งเป็นต้นฉบับสายพม่าที่เก่าแก่ที่สุดที่เรารวบรวมมาได้อ่านว่า “วิถิยํ สญฺจนฺเต” เนื่องจากรูปสระอิ และสระอีที่ปรากฏในคัมภีร์ใบลานมักเกิดความสับสนกันเองในระหว่าง การอ่านหรือการจารได้ตลอดเวลา ดังนั้นในกรณีนี้อาจพิจารณาอนุมาน เป็นคำว่า “วิถิยํ” ที่อยู่ในรูปสัทตมวิภัตติได้ โดยแปลว่า “สัจฺจในถนน” หรือ “สัจฺจบนถนน” ซึ่งเป็นคำศัพท์ที่น่าสนใจที่เป็นได้ แต่บทตั้งในอรรถกถาไม่ได้สนับสนุนคำศัพท์นี้เลย ซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป

คำศัพท์ “ร[ถิ]ถิ สญฺจนฺเต” หรือ “รถิย สญฺจนฺเต”

ต้นฉบับพระไตรปิฎกใบลานที่เหลือ คือ ต้นฉบับ B^{2,3,4} อ่านว่า “ร[ถิ]ถิ สญฺจนฺเต” และต้นฉบับ K¹ อ่านว่า “รถิย สญฺจนฺเต” เมื่อตรวจสอบพจนานุกรม Pali-English Dictionary ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์ (PED) แล้ว เราไม่พบคำว่า “รถิ” แต่พบคำว่า “รถิกา” หรือ “รถิยา” ที่เป็นคำนามอดีตลิงค์ที่แปลว่า “ถนน” หรือ “ทางรถ” ซึ่งพอเข้ากับ

บริบทได้³⁷ แต่บทตั้งในอรรถกถาก็ไม่ได้สนับสนุนคำศัพท์นี้

คำศัพท์ “วิติสญจนฺเต”

ส่วนคำศัพท์ที่แตกต่างจากคำต่างที่ผ่านมามีทั้งหมดและน่าสนใจมาก คือ “วิติสญจนฺเต” ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐานเพียงชิ้นเดียว คือ ฉบับพิมพ์สิงหล เท่านั้น แต่คำศัพท์นี้กลับได้รับการสนับสนุนจากบทตั้งในอรรถกถาฉบับพิมพ์สิงหลและยุโรปดังนี้

- สุมังคลวิลาสีนฉบับพิมพ์ สิงหลและยุโรป

ทิพพจกชูปมาย์ **วิติสญจนฺเต**³⁸ ตีอปรำปรำจนฺเตฯ³⁹ **วิติสญจน-**
เตติปี ปาโฐฯ อยเมว อตุโกฯ⁴⁰

ส่วนบทตั้งในอรรถกถาฉบับพิมพ์ไทยและพม่าได้ยกศัพท์ที่ต่างออกไปดังนี้

³⁷ Pali Text Society, *The Pali Text Society's Pali-English dictionary* (1921-1925), s.v. “rathikā.”

³⁸ เชิงอรรถในฉบับยุโรปแสดงคำต่างเพิ่มเติมดังนี้ S^{cg} “วิติสัจจนฺโต”; S^h “วิติสัจจนฺเต”; Sⁱ “วิติสัจจนฺเต, and so. S^d corrected from “วิติสัจ-”; B^m “วิติสญจนฺเต” โดย S หมายถึงต้นฉบับสายสิงหลฉบับต่างๆ และ B^m หมายถึงต้นฉบับสายพม่า จะเห็นได้ว่ามีต้นฉบับโบราณสายสิงหลจำนวน 2-3 ฉบับที่มีคำศัพท์รวมเป็นกริยาคำเดียว

³⁹ เชิงอรรถในฉบับยุโรปแสดงคำต่างเพิ่มเติมดังนี้ “S^e ไม่ปรากฏคำ; S^g “วิติสัจจนฺเต”; B^m “วิติ สญจ-” โดย S หมายถึงต้นฉบับสายสิงหลฉบับต่างๆ และ B^m หมายถึงต้นฉบับสายพม่า

⁴⁰ Sv (E^e) I 224; (C^e) I 155

• สุมังคลวิลาสินีนฉบับพิมพ์ พม่าและไทย

ทิพพจกฐปมายุ **วิธี สญจรฺนฺเต**ติ อปรารฺป สญจรฺนฺเตฯ **วิธี จรฺนฺเต-**
ติปิ ปาโฐฯ อยเมวตฺตโกฯ⁴¹

มจร : ในข้ออุปมาแห่งทิพพจกฐพึงทราบวินัยดังต่อไปนี้ คำว่า **สญจรอยู่ตามถนน (วิธี สญจรฺนฺเต)** ได้แก่ เทียบไปเทียบมา พระบาลีว่า **วิธี จรฺนฺเต** ก็มี ความก็เป็นอย่างนี้เหมือนกัน⁴²

มมร : อุปมาทิพพจกฐ มีวินัยดังต่อไปนี้. คำว่า **เดินอยู่ตามถนน (วิธี สญจรฺนฺเต)** ได้แก่ เทียบไปเทียบมา. บาลีเป็น **วิธี จรฺนฺเต** ก็มี. มีความหมายอย่างเดียวกัน⁴³

จะเห็นได้ว่าอรรถกถาฉบับพิมพ์พม่าและไทยยกศัพท์เป็น “วิธี สญจรฺนฺเต” ซึ่งเป็นศัพท์เดียวกับที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์พม่าและไทย ทั้งที่ในคัมภีร์โบราณพระไตรปิฎกบาลีอักษรพม่า อักษรขอม และอักษรธรรมไม่ได้ใช้ศัพท์นี้ ทั้งนี้อาจอธิบายได้ว่าในกระบวนการจัดทำพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์พม่าและไทยได้มีการตรวจสอบกับอรรถกถาและนำศัพท์ที่ปรากฏในบทตั้งของอรรถกถามาร่วมพิจารณาด้วย แสดงให้เห็นว่าผู้ตรวจชำระจัดทำต้นฉบับพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์พม่าและไทยก็ให้ความสำคัญกับบทตั้งในอรรถกถาเป็นอย่างมากด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม ในกรณีปัญหานี้จะเห็นได้ว่าแม้ในสมัยพระพุทธโฆษาจารย์เองก็มีปัญหาคำต่างเกิดขึ้นแล้ว ทำให้เรามีตัวเลือกคำต่าง

⁴¹ Sv (B^e) I 220; (S^e) I 330 = ที.สี.อ. 4/330

⁴² ที.สี.อ. 5/296 (ไทย.มจร)

⁴³ ที.สี.อ. 11/400 (ไทย.มมร.2552)

เพิ่มมากยิ่งขึ้นไปอีก ได้แก่ “วีสถุญจณฺเต” “วีสถุญจณฺเต” “วีสถุญจณฺเต” และ “วีสถุญจณฺเต” ผู้วิจัยมีความเห็นว่าคำศัพท์ “วีสถุญจณฺเต” ซึ่งอาจแปลได้ว่า “สญฺจโรไปสญฺจโรมา” น่าจะเป็นคำศัพท์ดั้งเดิมที่สุด แม้ว่ากิริยา คำนี้จะไม่ปรากฏที่อื่นใดอีกในพระไตรปิฎกก็ตาม กิริยาตัวนี้สามารถถอดคำได้เป็น วิ + อติ + ส + √จฺร ซึ่งทำให้เห็นปัญหาทางเทคนิคเกิดขึ้นอีกข้อหนึ่ง เนื่องจากโดยทั่วไปแล้วอุปสรรค วิ + อติ- → วิติ- มักจะปรากฏอยู่หน้าธาตุโดยตรง ยกตัวอย่างเช่น วิติกกมฺติ, วิติสฺสเรติ, วิติหริติ เป็นต้น เราไม่เห็นตัวอย่างคำกิริยาอื่นที่อุปสรรค วิติ- ปรากฏซ้อนอยู่หน้าคำอุปสรรคคำอื่นอย่างเช่นในกรณีของ “วีสถุญจณฺเต” ในที่นี้

แต่อย่างไรก็ตาม หากเราอ่านโลมอ่าน “วีสถุญจณฺเต” รวบเป็นกิริยาคำเดียวว่า “วีสถุญจณฺเต” แล้ว ปัญหาต่างๆ จะได้รับการอธิบายทั้งหมด เพราะเมื่อแยกอ่านเป็น 2 คำแล้ว จะทำให้เนื้อความในพระไตรปิฎกกลายเป็น “... รติยา วีสถุญจณฺเตปิ ...” ซึ่งจะทำให้เกิดปัญหาคำว่า “รติยา” และ “วีสถุญจณฺเต” ที่มีความหมายคล้ายกันว่า “ถนน” จะกลายเป็นคำที่ซ้ำซ้อนกันเอง แต่หากอ่านรวบเป็นคำกิริยาคำเดียวแล้ว เนื้อความในพระไตรปิฎกจะกลายเป็น “... รติยา วีสถุญจณฺเตปิ ...” ซึ่งทำให้เนื้อความราบรื่นกว่ามาก อีกทั้งยังช่วยอธิบายได้ด้วยว่าเหตุใดพระพุทโธสมาจารย์จึงยกบทตั้งเป็น “วีสถุญจณฺเต” โดยตัด “รติยา” ทิ้งไป ทั้งที่น่าจะพิจารณาคำว่า “รติยา” และ “วีสถุญจณฺเต” ไปด้วยกัน เพราะเป็นคำที่ทำหน้าที่เดียวกันในวลีนี้ แต่หากเรามองคำศัพท์นี้เป็นคำกิริยาคำเดียว คือ “วีสถุญจณฺเต” ปัญหาในเรื่องนี้ก็จะหมดไป

ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อคำอธิบายที่พระพุทโธสมาจารย์ใช้อธิบายศัพท์นี้ว่า “วีสถุญจณฺเตติ อปฺราปรํ (สญฺ)จณฺเต (เที่ยวไปเที่ยวมา)” ก็เป็นข้อสังเกตอีกข้อหนึ่งที่สนับสนุนว่าศัพท์ดั้งเดิมน่าจะเป็นกิริยา

คำเดียว กล่าวคือ เมื่อนำคำอธิบายนี้ไปสืบค้นคัมภีร์ธรรมกถาทั้งหมดแล้ว จะพบว่าคำอธิบายลักษณะเดียวกันนี้ยังถูกนำไปใช้อธิบายบทตั้งอื่นอีกด้วย ดังนี้

- สุมังคลวิลาสินี ธรรมกถาของทีฆนิกาย

สัสนุนัตติ อปราปริ สญจรรนุเต⁴⁴

- ปปัญจสุทนี ธรรมกถาของมัชฌิมนิกาย

อนุจกมฺนุเตติ อปราปริ จกมฺนุเต/สญจรรนุเต⁴⁵

จะสังเกตเห็นได้ว่า พระพุทธโฆสจารย์ใช้คำอธิบายนี้กับบทตั้ง “สัสนุนัตติ” และ “อนุจกมฺนุเต” ซึ่งเป็นคำกิริยาโดดๆ คำเดียว ผลการสืบค้นนี้จึงทำให้คำศัพท์ “วิติสญจรรนุเต” มีน้ำหนักเพิ่มมากขึ้นอีกส่วนหนึ่ง อีกทั้งเมื่อให้คำศัพท์นี้เป็นคำศัพท์ดั้งเดิมแล้ว เราจะสามารถลำดับพัฒนาการของคำศัพท์ต่าง ๆ ได้ดังนี้ วิติสญจรรนุเต > วิ[ติ]สญจรรนุเต > ร[ติ]สญจรรนุเต > รติ[ย]สญจรรนุเต

อย่างไรก็ตาม ปัญหาคำต่างเรื่องนี้ยังไม่สามารถสรุปชี้ขาดได้ จึงเป็นปัญหาที่น่าสนใจที่ถกเถียงกันมาตั้งแต่สมัยพระพุทธโฆสจารย์ และยังคงสามารถถกเถียงกันต่อไปได้อีก

⁴⁴ Sv (E^e) I 105; (B^e) I 98; (C^e) I 75; (S^e) I 158 = ที.ส.อ. 4/158

⁴⁵ Ps (E^e) II 323; (B^e) II 223; (C^e) II 269; (S^e) II 537 = ม.ม.อ. 8/537

5. บทสรุป

ตัวอย่างปัญหาทั้งหมดข้างต้นแสดงให้เห็นว่า คัมภีร์ชั้นอรรถกถาเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการวินิจฉัยหาคำศัพท์ดั้งเดิมในพระไตรปิฎกบาลี ทั้งนี้โดยอาศัยการสังเกตจากบทตั้งบ้าง คำอรรถาธิบายของพระอรรถกถาจารย์บ้าง หรือทั้งสองอย่างประกอบกันบ้าง แต่อย่างไรก็ตาม เราต้องยอมรับว่าคัมภีร์อรรถกถาที่สืบทอดมาในปัจจุบันอยู่ในรูปแบบของหนังสือเล่มที่มีอยู่หลายฉบับเช่นเดียวกับพระไตรปิฎก ในบางกรณีอรรถกถาอาจไม่ช่วยวินิจฉัยอะไรได้มากนัก เมื่อบทตั้งของอรรถกถาฉบับพิมพ์แต่ละฉบับไม่ตรงกัน หรือต่างฝ่ายต่างก็สนับสนุนคำศัพท์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกของสายตน เช่น ปัญหาคำต่างระหว่าง “มฺหุทธาภิสิตฺโต” และ “มฺหุทธาวิสิตฺโต” ในจักกวัตติสูตร พระสูตรลำดับที่ 26 ในคัมภีร์ทีฆนิกาย ดังนั้นเราจึงจำเป็นต้องใช้อรรถกถามาประกอบการพิจารณาด้วยความละเอียดรอบคอบ โดยพิจารณาแง่มุมต่างๆ ประกอบด้วย เช่น บริบท ต้นฉบับโบราณ ประวัติการสืบทายคัมภีร์โบราณ เนื้อความที่ตรงกันในคัมภีร์อื่น หลักภาษาศาสตร์ ฯลฯ จากประสบการณ์ของผู้วิจัยพบว่าการฝึกฝนนำอรรถกถามาช่วยประกอบการวินิจฉัยหาคำศัพท์ดั้งเดิมในพระไตรปิฎกในลักษณะนี้ ถือเป็นวิธีที่มีประสิทธิภาพในการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาผ่านภูมิทัศน์แบบใหม่ที่จะช่วยส่งเสริมการเรียนรู้คัมภีร์บาลีแบบ Active Learning เนื่องจากผู้ศึกษาต้องอ่านและทำความเข้าใจอรรถกถาจากหลากหลายแง่มุม ทำให้มีโอกาสได้ศึกษาเปรียบเทียบ คิดวิเคราะห์ ตั้งคำถาม และค้นหาคำตอบด้วยตัวเองอยู่ตลอดเวลา

อักษรย่อ

- B คัมภีร์ใบลานอักษรพม่า (Burmese Manuscript)
- B^e พระไตรปิฎกหรืออรรถกถาบาลีอักษรพม่าฉบับฉัฐสูสังคีติ
(Burmese edition)
- C คัมภีร์ใบลานอักษรสิงหล (Sinhalese Manuscript)
- C^e พระไตรปิฎกหรืออรรถกถาบาลีอักษรสิงหลฉบับพุทธชยันตี
(Ceylonese edition)
- CPD พจนานุกรมบาลี-อังกฤษ Critical Pāli Dictionary
- DN ทีฆนิกาย
- E^e พระไตรปิฎกหรืออรรถกถาบาลีอักษรโรมันฉบับสมาคม
บาลีปกรณ์ (European edition, PTS)
- K คัมภีร์ใบลานอักษรขอม (Khom Manuscript)
- PED พจนานุกรมบาลี-อังกฤษ ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์
The Pali Text Society's Pali-English dictionary (1921-1925)
- Ps ปปัญจสูทนี - อรรถกถาของคัมภีร์มัชฌิมนิกาย
- S^e พระไตรปิฎกหรืออรรถกถาบาลีอักษรไทยฉบับ
สยามรัฐ (Syāmaratṭha edition)
- SHT Sanskrithandschriften aus den Turfanfunden
- Sv สุมังคลวิลาสินี - อรรถกถาของคัมภีร์ทีฆนิกาย
- T คัมภีร์ใบลานอักษรธรรม (Tham Manuscript)

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. บทความ

บรรเจิด ขวลิตรื่องฤทธิ. “การศึกษาเปรียบเทียบพระไตรปิฎกบาลีฉบับใบลานเพื่อวินิจฉัยคำต่างในพระไตรปิฎก: กรณีศึกษาจากสุกสูตรแห่งคัมภีร์ทีฆนิกาย,” *วารสารธรรมธारा* ปีที่ 5, ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 8), (มกราคม-มิถุนายน 2562): 118-158.

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือภาษาอังกฤษ

VON HINÜBER, Oskar. *A Handbook of Pāli Literature*. Berlin: Walter de Gruyter, 1996.

MAYEDA, Egaku (前田恵学). *Genshi-bukkyō-seiten No Seiritsu-shi-kenkyū* 原始仏教聖典の成立史研究. 7th edition (First edition in 1964). Tokyo: Sankibo-busshorin 山喜房佛書林, 1999.

TRECKNER, Vilhelm. *Majjhimanikāya Vol. I*. Reprint (First edition in 1888). London: Pali Text Society, 1979.

WILLE, Klaus. *Sanskrihandschriften aus den Turfanfunden Teil 10*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2008.

2. บทความภาษาอังกฤษ

VON HINÜBER, Oskar. "Building the Theravāda Commentaries." *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 36/37 (2015): 353-388.

HORNER, I. B.. "Keci, "Some," in a Pali Commentary." *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 1-2, (1979): 52-56.

SOMARATNE, G. A.. "Middle Way Eclecticism: The Text-Critical Method of the Dhammachai Tipiṭaka Project." *Journal of Buddhist Studies* 12, (2015): 207–239.

WYNNE, Alexander. "A Preliminary Report on the Critical Edition of the Pāli Canon Being Prepared at Wat Phra Dhammakāya." *Thai International Journal for Buddhist Studies* 4, (2013): 135–170.

3. พจนานุกรม

TRECKNER, Vilhelm. *A Critical Pāli Dictionary vol. I-III*. Edited by Dines Andersen, Helmer Smith, Hans Hendriksen, Oskar von Hinüber, Ole Holten Pind, and an international body of Pāli scholars. Copenhagen: Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1924-1992.

Pali Text Society. *The Pali Text Society's Pali-English dictionary* (1921-1925). London: Pali Text Society, 1921-1925

4. วิทยานิพนธ์

CLARK, Chris. "A Study of the Apadāna, Including an Edition and Annotated Translation of the Second, Third, and Fourth Chapters." PhD diss., University of Sydney, 2015.